

ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД «ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

На правах рукопису

Травлос Тетяна Сергіївна

УДК 32 – 323.2

**ФЕНОМЕН ПРОТЕСТУ В ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ СУЧАСНОЇ
УКРАЇНИ**

23.00.02 - політичні інститути та процеси

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
політичних наук

Науковий керівник:
Ростецька Світлана іванівна,
кандидат політичних наук, доцент

Одеса – 2017

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО ПРОТЕСТУ	10
1.1. Теоретичні підходи в дослідженні феномена політичного протесту	10
1.2. Проблема дефініції політичного протесту	37
Висновки до розділу 1	48
РОЗДІЛ 2. ПОЛІТИЧНИЙ ПРОТЕСТ ЯК КОНВЕНЦІЙНИЙ/НЕКОНВЕНЦІЙНИЙ ТИП ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ	50
2.1. Основні функції та типи політичного протесту	50
2.2. Передумови формування політичного протесту в суспільстві	61
Висновки до розділу 2	76
РОЗДІЛ 3. ТЕХНОЛОГІЇ УПРАВЛІННЯ ПОЛІТИЧНИМ ПРОТЕСТОМ В СВІТОВІЙ ПРАКТИЦІ	78
3.1. Моделі управління політичними протестами	78
3.2. Особливості технологій стимулювання політичних протестів	92
3.3. Основні технології контролю та придушення політичних протестів	112
Висновки до розділу 3	121
РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ПРОТЕСТНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ АКТИВНОСТІ В УКРАЇНІ	125
4.1. Політичний протест в Україні: від Революції на граніті до сьогодення	125
4.2. Роль політичних символів та міфів та інформаційних технологій в політичних протестах сучасної України	146
Висновки до розділу 4	159
ВИСНОВКИ	162
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	168

Вступ

Актуальність теми дослідження. Початок ХХІ століття ознаменовується кризовим станом для людства, який був викликаний процесами глобалізації, можливою екологічною катастрофою, ростом постіндустріальної модернізації, гострою міграційною кризою, що призводять до загостренню соціально-політичних, етнічних конфліктів, які переростають у широкомасштабні протести як у всьому світі, так і в Україні зокрема.

Конфліктність є найголовнішою визначальною рисою переважної більшості суспільних зрушень, він є універсальною формою людського життя, але у випадку переростання конфлікту у протест неконвенційного характеру, він може виступати чинником дестабілізації політичних інститутів, колапсу політичної системи. Ще зовсім недавно вважали за краще глибоко досліджувати лише окремі аспекти протесту, не зв'язуючи їх в загальну систему уявлень про політичний протест як феномен, що динамічно розвивається у політичному процесі, феномен, який має внутрішню логіку, динаміку та наслідки.

Отже, незважаючи на високий ступінь дослідженості окремих аспектів протесту, наразі не осмислено співвідношення загальних і особливих механізмів саме управління, не завжди є зрозумілою логіка як протестувальників, так і влади, як і пов'язаних між собою різних чинників, що впливають на протест. Відповідно, неможливо дати прогноз розвитку конкретної конфліктної ситуації, можливості переростання її в протест як в масштабах окремого регіону, так і в масштабах країни. Саме ці питання актуалізували потребу дослідження такого феномена як політичний протест.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Тема і зміст дисертаційного дослідження є складовою частиною комплексної науково-дослідної теми кафедри політичних наук і права Державного

закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» у межах науково-дослідної теми «Соціально-політичні проблеми України в контексті глобальних процесів» (№ державної реєстрації 0114U007155), одним із виконавців якої є дисертантка.

Мета та завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є концептуалізація феномена протесту в політичному процесі сучасної України.

Для досягнення мети були поставлені такі *завдання*:

- проаналізувати основні теоретичні підходи в дослідженні феномена політичного протесту;
- вивчити основні проблеми, пов'язані із дефініцією політичного протесту;
- визначити основні функції та типи політичного протесту;
- обґрунтувати передумови формування політичного протесту в суспільстві;
- визначити основні моделі управління політичними протестами;
- охарактеризувати функціональну роль символів, міфів та ЗМК у тимулюванні політичних протестів.
- проаналізувати технології контролю та придушення політичних протестів;
- здійснити порівняльний аналіз політичних протестів в Україні: від Революції на гранті до сьогодення;
- розглянути практики стимулювання та придушення політичних протестів в Україні.

Об'єкт дослідження – сучасний політичний процес крізь призму протестної активності.

Предмет дослідження – феномен політичного протесту в політичному процесі сучасної України.

Методологія дослідження. Для досягнення мети та вирішення наукових завдань застосовано теоретико-методологічний синтез філософського, політологічного, соціологічного, культурологічного аналізу ідеї сучасних форм політичного протесту.

Системний метод застосований з метою досягнення принципового поєднання в теоретико-пізнавальній основі розуміння ключових понять дослідження – протест, політичний протест, управління політичним протестом, конвенційність та неконвенційність тощо. Використання системного підходу виправдано тим, що політичний протест необхідно розглядати як різновид політичного процесу в суспільстві. За допомогою структурно-функціонального методу розглянута змістовна структура політичного протесту, типологія, а також передумови і принципи його функціонування в політиці. Порівняльний метод використовувався при дослідженні технологій стимулювання та придушення політичних протестів, як в контексті світової практики, так і на прикладі масштабних політичних протестів в Україні. Нормативно-ціннісний підхід дозволив визначити значення політичних протестів для координації управління ними в суспільстві, дати оцінку сучасним політичним протестам з точки зору права на активність, свободи вибору тощо. Технологічний підхід застосовувався при з'ясуванні впливу на політичні процеси в Україні різних компонентів з управління політичними протестами.

За допомогою біхевіористського і психологічного методів вдалося дослідити мотивацію участі громадян у протестних акціях як в зарубіжній практиці, так і в Україні.

Психологічний метод застосовуються при впливу стимулюючих і контролюючих практик управлінні протестами.

Застосовано загальнонаукові методи, на які опирається будь-яке дослідження: аналіз і синтез, індукція і дедукція. Також використовується метод сходження від абстрактного до конкретного, конвергенції і абстракції, результати соціологічних досліджень, проведених вітчизняними і зарубіжними провідними центрами з метою отримання найбільш достовірної інформації з обраної тематики.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дана дисертація є одним із перших у вітчизняній політичній науці системним дослідженням феномену політичного протесту з точки зору практик його стимулювання та придушення.

Вперше:

системно досліджено три найбільш масові акції протесту в Україні (Революція на граніті, Помаранчева Революція, Революція Гідності) та запропоновано авторську концепцію анатомії трьох протестів, за допомогою якої визначено спільні та відмінні риси цих протестів, що надає можливість надалі в політологічних дослідженнях та і в політичній практиці вирізняти дійний політичний протест від протесту як маніпулятивної технології зі сторони опонентів у відношенні влади;

аргументовано, що останні політичні протести в Україні найбільш точно можливо інтерпретувати з точки зору теорії рефреймінга. Адже чітко простежувався процес зміни фрейма, що відбувався під впливом зіткнення людини з проблемою або протиріччям колективної властивості, які гостро відчуються і змушують сумніватися в «нормальності» порядку; формування згуртованого колективу активістів, виникнення мережі горизонтальних зв'язків та наявність координаційного центру, що підтримує єдність та активність серед протестуючих; поява нових лідерів, які відповідають вимогам ситуації і отримують авторитет та підтримку знизу;

комплексно розглянуті інструменти (символи, міфи, інформаційні технології), які посилюють (з позиції учасників протесту) або придушують (з позиції влади) політичні протести. Визначено, що найбільш стимулюючим інструментом наразі виступають соціальні мережі (роль традиційних ЗМІ нівелюється), а інструментом придушення є політичний міф, який прийшов на зміну традиційному адміністративному або силовому тиску.

Уточнено:

поняття політичного протесту, під яким розуміється сукупність активних або пасивних політичних практик індивідуальних чи колективних суб'єктів у формі конвенційної або неконвенціональної сигналізації невдоволення по відношенню до політичної системи або окремих аспектів існуючого політичного порядку в суспільстві;

положення, що невдоволення в суспільстві може виникнути в економічній, соціальній, культурній сферах, а сам протест ініціюється проти політики держави, і саме в такому варіанті він уже визначається як політичний протест.

розуміння, що корупція є живильним середовищем для організованої злочинності, тероризму і екстремізму та однією із основних передумов політичного протесту. В тих регіонах світу, де корупція народжувала масові протести, вони мали відмінні та спільні риси. Досить часто боротьбу з корупцією пов'язують з виступами проти диктатури, зростання цін, спаду господарства, військових витрат. Крім того, у суспільствах, слабо вписаних в глобальні взаємозв'язки, де розвиток гальмується господарськими кризами, диктатурою, – протест частіше виливаються в некерований хаос.

Дістали подальшого розвитку:

теоретико-методологічні позиції щодо дуальної ролі політичного протесту: з одного боку, він є руйнівним фактором, а з другого – виступає специфічним стимулом для змін в державі;

підхід у дослідженні політичного протесту, який визначає етнічний чинник, як одну з причин політичних протестів. Акцентовано увагу саме на протестах в сучасній Європі, де міграційна політика стала причиною масових протестів, передумовою яких є також етнічний чинник;

теорія управління політичним протестом, яка передбачає наявність технологій як стимулювання, так і придушення політичного протесту. Зазначено, що серед інструментів придушення стала поширеною практика оперативного управління.

Практичне значення одержаних результатів визначається їх актуальністю, новизною і висновками – загальнотеоретичними та практичними.

Результати дисертаційної роботи доповнюють теоретичний доробок політичної науки в питаннях технологій управління політичним протестом, вони можуть бути використані представниками влади, опозиції при формуванні власної стратегії політичної поведінки.

Теоретична цінність положень дисертації полягає в тому, що результати проведеного дослідження дозволяють скласти цілісні уявлення про існуючі теоретико-методологічні концепції політичного протесту, передумов його виникнення, розвитку та технологій управління. Узагальнення та висновки дисертації можуть бути матеріалом для подальших наукових розвідок з питань політичних протестів у сучасному політичному процесі. Дисертація містить розробки методологічного і методичного характеру, які можуть сприяти підвищенню достовірності в прогнозуванні тих чи інших політичних подій у суспільстві.

Отримані результати можуть також використовуватися при викладанні навчальних курсів з політології, політичних технологій, політичної конфліктології у вищих навчальних закладах.

Апробація результатів дисертації. Теоретико-методологічні положення та ідеї, що розвиваються у дисертаційному дослідженні, доповідалися та обговорювалися на міжнародних, всеукраїнських і регіональних наукових, науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах, зокрема на Міжнародній науково-практичній конференції «Історичні, соціологічні, політологічні науки: історія, сучасний стан та перспективи досліджень» (25–26 вересня 2015 р., м. Херсон), «Сучасна українська держава: вектори розвитку та шляхи мобілізації ресурсів» (13 лютого 2016 р., м. Одеса), «Роль та місце правоохоронних органів у розбудові демократичної правової держави» (2016 р.), «Країни Східного партнерства – V4: проблеми і перспективи співпраці» (2016 р.). Дисертація обговорювалася на методологічних семінарах кафедри політичних наук і права Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (2014–2017 рр.).

Публікації. Основні ідеї, положення та висновки дисертаційного дослідження викладені автором у 9 публікаціях, з яких 4 надруковані у вітчизняних фахових наукових виданнях із політичних наук, 1 – у міжнародних наукових виданнях, 4 – у матеріалах науково-практичних конференцій та інших виданнях.

Структура та обсяг дисертації. Специфіка проблем, що стали об'єктом дисертаційного дослідження, зумовили її логіку та структуру. Робота складається із вступу, чотирьох розділів, поділених на підрозділи, висновків до кожного розділу, загальних висновків і списку використаних джерел. Обсяг дисертаційної роботи: усього – 192 сторінок, загальний обсяг – 167 сторінки, список використаних джерел – 25 сторінок (224 найменування).

Розділ 1

Концептуальні засади дослідження політичного протесту.

1.1. Теоретичні підходи в дослідженні феномена політичного протесту.

У сучасних умовах різко зріс інтерес до неінституціоналізованої політики, викликаний як широким розповсюдженням в різних країнах нових громадських рухів, так і збільшеним увагою до перспектив політичного розвитку країн, що модернізуються.

Необхідність дослідження політичного протесту продиктована як методологічними складнощами до визначення самого поняття, так суперечливістю інтерпретації емпіричних результатів. Дослідження проблем політичного протесту донині супроводжується бурхливими теоретичними дискусіями, що знайшли відображення в ряді концептуальних підходах і пояснювальних моделях. Саме різноманітність і суперечливість наявних точок зору зобов'язує ще раз повернутися до цієї проблеми.

Звернення до вивчення протесту як специфічної сторони соціального життя можна датувати серединою XIX століття, коли досвід Французької революції був уже багато в чому осмислений, а хвиля революційних виступів, що прокотилася в кінці 1840-х років по Європі, показала найвищу ступінь актуальності цієї проблеми – проблеми протестної поведінки в політиці. Слід відвести велику роль Макса Вебера в становленні як сучасних досліджень політичного протесту, так і суспільних наук взагалі. У його теорії категорія соціальної дії є центральною, поняття дії і поняття сенсу існує у М. Вебера в єдності. Зокрема, він вважав, що дією можна назвати акти людської поведінки в соціологічному значенні лише у випадках, коли діючий індивід чи індивіди пов'язують з ними суб'єктивний сенс. При цьому соціальним

Вебер називає «така дія, яка по передбачуваному дійовою особою або дійовими особами змістом співвідноситься з дією інших людей і орієнтується на нього».

Дії політичного протесту можна розглядати як дії групи однодумців (тобто індивідів, орієнтованих один на одного), спрямовані проти політичної системи або окремих її елементів, значення (суб'єктивний сенс) яких полягає в тому, що вони сприймаються як перешкоди життєдіяльності групи.

Установка М. Вебера на сенс соціальної дії означає, що саме сенс пов'язує індивіда з іншими, це підстава, на якій люди об'єднуються в масу. Характер масового руху значною мірою визначається змістовними установками, якими керуються складові маси індивіди. Так, вивчаючи дії масового політичного протесту, наприклад, демонстрації, мітинги, потрібно не стільки вивчати поведінку учасників демонстрації як таку, а аналізувати установки і мотиви, які змусили індивідів брати в ній участь.

Розглядаючи теорію соціальної дії М. Вебера, необхідно враховувати категорію соціального порядку, яка є однією з центральних. Порядок необхідний, щоб регулювати поведінку окремих членів суспільства. М. Вебер підкреслює нормативний компонент взаємодії суспільства і держави. Тобто, індивіди орієнтовані на підтримання громадського порядку, а держава виступає регулюючим механізмом, гарантом його підтримки і збереження. З цієї точки зору політичний протест розглядається як стихійно виникаюча реакція, спрямована на руйнування сформованих очікувань, рольових зразків і громадських норм, порядку в цілому [Цит. за: 75, с. 234].

Дійсно, ослаблення суверенітету державної влади є найважливішим джерелом політичного протесту в рамках відповідного політичного співтовариства. Державна влада, яка не має монополії на насильство, частіше за все не здатна ефективно виконувати поставлені перед нею

завдання. Порушення порядку веде до порушення, а часто і руйнування соціальної структури суспільства. У суспільстві виникають різні центри влади, які використовують в боротьбі один з одним насильницькі засоби. Органи державної влади не в змозі забезпечити політичну стабільність, інтеграцію суспільства. В результаті нормальний політичний процес порушується бунтами, повстаннями та іншими формами політичного протесту.

Широко поширеній в політичній науці підхід, за яким протест розглядається і класифікується виходячи з положення, що протестна поведінка є різновидом політичної участі.

Політична участь як форма громадсько-політичної активності та індикатор розвитку політичної системи досліджувалася Г. Алмондом і С. Вербою. Так, у праці «Громадянська культура» (1963 р.) вони вперше проаналізували категорію «політична участь» як показник типу політичної культури [3, с. 97–105]. Разом з тим у 1965 р. було опубліковано дослідження Л. Мілбрайта щодо аналізу політичної участі. У 1977 р. Л. Мілбрайт подав нову редакцію цієї роботи [Див. детал.: 36].

У подальшому Л. Мілбрайт, ретельно аналізуючи форми політичної участі та апатичну поведінку до політики, виокремив активну, помірну, спостережну форми, а відносно до чинних державних законів визначив конвенційні та неконвенційні форми політичної участі [72]. Видами конвенціональної активності він назвав: голосування; участь у роботі партій та організацій; участь у політичному житті громади – зборах, референдумах тощо; контакти з офіційними особами; а видами неконвенціональної – відмову коритися несправедливим законам, активність у формі демонстрацій, мітингів та інших формах протесту з порушенням закону [72].

До неконвенціональної участі відносять такі форми політичної діяльності, які не відповідають чинним в політичній системі нормам

(несанкціоновані мітинги, бойкоти, захват приміщень та заручників), що пов'язані з висловленням вимог, спрямованих проти системи. Отже, формами активної протестної поведінки є реформістська та активістська участь. Різниця між ними у виборі мети і методів дії. Якщо реформістська діяльність ставить за мету поступове покращення політичної системи і намагається впливати на владу, виступаючи стороною в діалозі, то активістська участь має більш радикальний характер. Методи політичної діяльності орієнтовані на примушення влади виконувати вимоги протестантів, які представлено у формі ультиматумів, акцій залякування, політичних погроз, шантажу або акціоністських дій з метою епатувати публіку.

З точки зору української дослідниці Н. Ротар, Л. Мілбрайт лише розподіляв неконвенціональні дії на ненасильницькі та насильницькі, але у 80-х роках дехто з дослідників зараховував до неконвенціональних форм і участь у розв'язанні специфічних проблем; і участь в акціях громадянської непокори; і політично-мотивовані насильницькі дії; і незаконні дії як можливі стратегії політичної поведінки громадян [Див.: 94, с. 24].

Виходячи з такого розподілу, конвенційна участь, спрямована на підтримку влади або здійснення впливу на неї, відповідає загальноприйнятим зразкам політичної поведінки та не суперечить правовим нормам. Прикладами є участь громадян у виборах, їх комунікація з представниками владних структур, громадські ініціативи, спрямовані на розв'язання суспільно важливих питань, участь у мітингах та інших мирних заходах тощо. Неконвенційною участю є несанкціоновані владою дії, які суперечать загальноприйнятим зразкам політичної поведінки або чинному законодавству. Разом з тим, не можна погодитися з дослідниками, які лише стосовно неконвенційної участі зазначають, що формою такої участі є протестна активність громадян, бо у реальному політичному житті протестна активність громадян може

виливатися і у санкціоновані владою дії (цілком легальні мирні заходи, подання скарг, петицій, звернень), які не суперечать ні загальноприйнятим зразкам політичної поведінки, ні нормам чинного законодавства. Тому, виходячи з вище зазначеного, маємо всі підстави стверджувати, що протестна активність громадян є формою як неконвенційної участі, так і конвенційної.

Так, в науковій літературі можна виділити ще інші групи теоретичних моделей, які претендують на пояснення суспільних рухів і протесту. Найбільш поширеною є концепція колективної поведінки. Йдеться про відносно стихійну і неорганізовану поведінку людей, що реагують на невизначену або загрозливу ситуацію. Серед теорій колективної поведінки значне місце займає теорія зараження Г. Лебона. З його точки зору, найбільш руйнівна форма масової протестної поведінки – революція, яку Г. Лебон вважав проявом масової істерії та тріумфом ірраціональності [63].

Вчений стверджує, що одночасні збори народних мас не означають створення натовпу. Повинні виникнути відповідні ідеї або почуття, які розчиняють індивіда в несвідомому (або напівпритомному) стані натовпу. У цьому випадку свідомість людини, його інтелектуальний рівень виявляються усередненими у відношенні до рівня інших учасників. Дії людини, що опинилася під впливом натовпу, підпорядковані іншою логікою, ніж та, якою він керувався до зустрічі з цим самим натовпом. Людина стає здатною на найнесподіваніші і жорстокі вчинки, про які вона не могла би й подумати в іншій ситуації. У натовпі зникає почуття відповідальності, яке в звичайний час стримує людину від необдуманих і протиправних дій. Причину такої поведінки Г. Лебон бачить у «заразливості» натовпу, протистояти чому можуть далеко не всі.

На думку Г. Лебона, людей самого різного рівня освіти і достатку можуть об'єднувати в натовпі несвідомі почуття, що стосуються

моральності, релігії і політики. Імпульсивність, нетерпимість, однобічність почуттів і радикалізм натовпу доповнюються ще однією його властивістю – піддатливістю до навіювання. Цією якістю натовпу користуються його «ватажки», які різними способами впливають на нього твердженням, повторенням однієї тези або «зараженням» впливом, подібним гіпнотичному [Див. детал.: 63].

Отже, у своїй роботі Г. Лебон розглядає акції протесту, перш за все, як небезпечні для внутрішньополітичної стабільності, непередбачувані і жорстокі дії натовпу. Кожен раз, коли він розглядає негативні сторони акцій протесту, мова йде про Велику Французьку революцію. Французький соціолог навіть присвячує цим подіям цілий розділ під назвою «Злочинний натовп». Революції, за Г. Лебоном, – це межа вираження активності «злочинного» натовпу.

У даному контексті заслуговує на увагу і теорія конвергенції (Г. Олпорт), суть якої полягає в тому, що учасники спільних соціальних акцій збираються і діють відповідно до вже існуючих схильностей, а колективна поведінка розглядається як наслідок повсякденного життя, але не впливу натовпу. Відповідно до даної теорії, натовп сам по собі не є причиною незвичайного поведінки людей, але він впливає на певні типи людей і сприяє прояву поведінки, до якого вони вже схильні. Теорія конвергенції часто використовується для пояснення таких речей, як поклоніння певному лідеру, коли харизма лідера впливає лише на деяких людей [Див.: 109, с. 33–47].

Іншими словами, тільки люди, які схильні до поведінки такого типу, реагують на вплив натовпу. Одна з проблем, пов'язаних з теорією конвергенції, полягає в тому, що вона не може пояснити, чому лінія колективної поведінки часто змінюється. Якщо всі члени натовпу зібралися з однієї і тієї ж причини, чому повстання іноді призупиняється або демонстрація несподівано припиняється. Критики теорії конвергенції

вважають, що головний її недолік – недооцінка складності людської психології. Чому вчинки людини визначаються якимось одним, а не іншим прихованим нахилом? Чому люди схильні до поклоніння герою, а не до агресивності? Слід зауважити, що в теорії конвергенції особливо підкреслюється роль індивіда і затверджується, що яким би глибоким не був вплив групи, не всі йому піддаються. Ця думка суперечить точці зору Г. Лебона про безпорадність натовпу, контрольованої сильним лідером. Отже, згідно з даною теорією, новий соціальний суб'єкт формується за допомогою єдності оцінок, цінностей, стереотипів, якими володіють члени спільноти, що формується. В основі зародження нової спільноти лежать і схожість емоцій, і раціональні переваги людей.

В межах концепції колективної дії доцільно вирізнити теорію виникнення норм В. Тернера [107], сенс якої полягає в поясненні колективної поведінки як результату, що приймається більшістю внаслідок освоєння норм, характерних для невеликої групи осіб. Основна теза: поведінка окремих індивідів стає нормою для всієї групи. При оцінці ситуації людина орієнтується на думку інших людей, які її оточують, таким чином формується загальна оцінка ситуації і загальні норми поведінки. Це відбувається тому, що в групі діють процеси комунікації (наприклад, чутки), що сприяють формуванню загальної оцінки ситуації і загальних норм поведінки. Вони, в свою чергу, стають основою колективної поведінки. Іншими словами, всі знають, яких вчинків від них очікують і це реалізується у відповідній поведінці.

Ще однієї із теорій в межах концепції колективної дії є теорія приросту цінності Н. Смелзера [99], яка пояснює колективну поведінку прагненням змінити панівні соціальні умови шляхом проходження послідовних етапів, починаючи зі зміни структурних факторів колективної поведінки, появи структурної напруженості і закінчуючи мобілізацією до дій і встановленням соціального контролю. Дослідник, вивчаючи природу

протестної поведінки, надає великого значення певним соціальним умовам і діяльності представників влади. «Протест, – вважає дослідник, – це спроба змінити соціальне середовище. Він включає такі загальні (для колективної поведінки) елементи, що пояснюють його природу: масові соціально-політичні заворушення як основна умова; руйнування довіри, ворожість у відносинах між певними соціальними суб'єктами і представниками влади; поширення в певних соціальних колах переконаності у ворожому, упередженому ставленні влади до даного соціального суб'єкта; різні активізуючі фактори, ситуативні каталізатори (прецеденти) масових виступів; мобілізація до дій – процес «збирання» соціального суб'єкта («натовпу»); неадекватний соціальний контроль – позиція і реакція представників влади, що провокують стихійну масову поведінку» [99, с. 47].

Головна особливість цих теорій полягає в тому, що, при всіх відмінностях між ними, колективна поведінка розглядається як щось особливе, не типове, не повсякденне, а скоріше як екстраординарне. Кожна з цих теорій пояснює різні аспекти цієї нетиповості.

Прихильники теорії колективної поведінки ставлять поняття «протест» в один ряд з таким поняттям, як «натовп». Деякі автори (Г. Блумер, З. Фрейд, Г. Тард) інтерпретують протест як соціально-психологічний феномен, розуміння сутності якого слід шукати в проблемах психологічного порядку, а саме – в психології натовпу і маси. На думку дослідників цього напрямку, протести – це рух радикально налаштованих, революціонізованих людей, «активного натовпу», які порушують громадський порядок і закони.

Протест розглядається і в теорії мобілізації ресурсів. У рамках цього підходу громадський рух визначається як притаманна тому чи іншому суспільству сукупність установок на соціальні зміни. Взагалі, в суспільствознавстві розглядається економічна та політична модель

мобілізації ресурсів. Так, політична модель зосереджена на політичній боротьбі, а не на економічних факторах. Стверджується, що в будь-якому суспільстві завжди знайдеться група людей, незадоволених дією влади. До певного моменту невдоволення носить латентний характер, спусковим механізмом його прояву виступають нові політичні можливості та можливості отримання ресурсів. Між соціальними рухами і процесами демократизації немає прямого зв'язку: демократизація сприяє формуванню соціальних рухів, але ні в якому разі не можна говорити про те, що самі соціальні рухи сприяють просуванню демократії.

Дана теорія розглядає соціальні рухи як нормальний, раціональний, інституалізований політичний виклик незадоволених груп. Межа між конвенційною політикою і соціальним рухом розмивається, але не зникає зовсім. Громадський рух – це конфліктний тип колективної дії, коли конфлікт виникає між інтересами влади і соціальних суб'єктів. Фундаментальні соціально-економічні зміни створюють умови для виникнення рухів, так як змінюються домінуючий тип організаційної структури і положення соціальних сил в суспільстві. Якщо ці зміни усвідомлюються лідерами руху, вони можуть використовуватися в якості ресурсу мобілізації.

Рівень матеріального добробуту і економічного розвитку суспільства також впливає на розвиток суспільних рухів. В багатих суспільствах сектор громадських рухів більше, вони носять вузькоцільовий реформаторський характер. У бідному суспільстві поширені більш радикальні рухи з широкими цілями. У багатьох суспільствах вільний час і гроші є ресурсами руху, при цьому можливо спонсорство. Існують фінансові фонди, які дають можливість організувати нові рухи. Лідери – антрепренери таких рухів провокують соціальне невдоволення.

Політичні умови розвитку громадських рухів в основному пов'язані з розвитком політичного конфлікту в суспільстві. На думку А. Обершола,

соціальний конфлікт виникає як реакція на невдоволення існуючою системою. Політичне невдоволення може мати кілька причин. По-перше, воно виникає в соціальних групах, які перебувають під зовнішнім, найчастіше іноземним, правлінням, або як результат зменшення владних повноважень місцевих регіональних груп влади внаслідок політики уніфікації і централізації. Це конфлікт між елітами різного рівня. Населення зазвичай підтримує в подібних рухах опору свої старі еліти, не знаючи, чого можна очікувати від нових.

По-друге, причиною політичного невдоволення може стати вимога соціальних груп або суб'єктів великих владних повноважень, прав і визнання з боку влади. Результатом зазвичай стають рух колективного протесту і опозиція.

По-третє, невдоволення виникає, коли владні повноваження знаходяться у групі, яка втратила свою легітимність, але намагається втриматися при владі неправомірними способами, найчастіше шляхом фальсифікації виборів.

По-четверте, невдоволення може бути реакцією на ситуацію, коли режим був встановлено нелегітимним способом і утримує владу за допомогою силових методів. При тоталітарному режимі забороненої опозиції нічого не залишається, як вийти зі своїми вимогами на вулиці [141, р. 25].

Нарешті, політичне невдоволення може викликати неефективна влада, яка не здатна забезпечити вирішення найбільш важливих своїх завдань, наприклад, захистити єдність території і національні інтереси від домагань іноземних спільнот. Органи державної влади не в змозі забезпечити політичну стабільність та інтеграцію суспільства. В результаті нормальний політичний процес порушується бунтами, повстаннями та іншими формами політичного протесту.

Ч. Тіллі вказує, що в суспільстві завжди присутній сегмент населення, незадоволеного існуючою владою і пристроєм взаємин в суспільстві. Однак невдоволення носить латентний характер аж до того моменту, коли виникають нові політичні можливості і ресурси для мобілізації незадоволених груп і активної колективної дії для зміни ситуації.

Представниками теорії мобілізації ресурсів вироблена модель структури політичних можливостей, яка допомагає оцінити, наскільки можлива в даному суспільстві мобілізація невдоволення і який характер буде носити суспільний рух. Структурі політичних можливостей притаманний ряд показників:

1. Ступінь відкритості політичної системи. У відкритій системі існує висока ступінь реакції влади на вимоги, що висувуються знизу. У закритій системі застосовуються репресивні заходи у відношенні до будь-яких ініціатив і колективних дій. До показників ступеня відкритості системи відносяться: число політичних партій, фракцій і груп, які здатні переводити вимоги різних соціальних груп на мову офіційної парламентської політики, при цьому, чим їх більше, тим менш імовірно формування руху, вимоги якого не вписувалися б у політичний спектр вимог політичних партій; розподіл виконавчої та законодавчої гілок влади; нерегламентований характер зв'язків між виконавчою владою і групами інтересів; наявність механізму об'єднання і узгодження вимог (відкритість системи зменшується, якщо відсутній механізм формування компромісів).

У відкритих системах рухи носять конкретно-цільовий і реформаторський характер, вони використовують мирну політику і діють в рамках існуючих інститутів. В закритих системах виникають більш радикальні рухи з конфронтаційної тактикою.

2. Ступінь політичної стабільності в суспільстві. Індикаторами для вимірювання стабільності є розкол чи згода в структурах влади, загострення або згасання соціальних або міжнаціональних конфліктів, ступінь електоральної стабільності.

3. Можливості придбання впливових політичних союзників. Використовуючи дані індикатори, можна оцінити ступінь політичних можливостей, якими володіє громадський рух, а також пояснити, з яких причин воно обрало ті або інші тактики і стратегії колективної дії [142, р. 193]

Основою теорії мобілізації ресурсів є поняття соціальної організації, яка розвивається за тими ж законами, що і будь-яка інша. Для її успішного існування необхідні ресурси, що робить можливими спільні протестні дії, сприяє зміні орієнтації в цілеспрямовану діяльність.

Учені розрізняють зовнішні і внутрішні ресурси соціальної організації. Серед зовнішніх – такі різнопорядкові фактори, як ступінь правового розвитку суспільства, наявність демократичних традицій, розвиненість інфраструктури, достатній рівень багатства суспільства, його фінансові можливості. Внутрішні ресурси – це люди, зайняті в русі; час, витрачений на організацію; гроші, що знаходяться в її розпорядженні.

Завдання будь-якої організації полягає в мобілізації ресурсів за допомогою перегруповання аудиторії: в збільшенні числа учасників за рахунок прихильників, прихильників – за рахунок спостерігачів, перетворення супротивників – в спостерігачів.

Соціальні організації існують в умовах певної атмосфери, створюваної суспільством. Загальний соціальний фон може гальмувати або стимулювати розвиток громадських рухів. При тоталітарному режимі соціальні організації існують тільки у вигляді невеликих підпільних груп, термін діяльності яких надзвичайно малий, а соціальне охоплення вузьке. Можна сказати, що в цих умовах організація існує, а руху – немає. При

лібералізації суспільства рухи починають зароджуватися, набуваючи все більш відкритий характер. У демократичних державах традиційно існує великий сектор громадських рухів різної спрямованості. Чим він більший, тим динамічніше суспільство. Такий підхід до дослідження громадського руху дозволяє розглянути його в рамках певної соціальної структури.

Неможливо розглядати теорію мобілізації без аналізу такого теоретичного напрямку як концепція відносної депривації. Ще в 50-ті роки минулого століття С. А. Стоуффер і Р. К. Мертон допускали, що люди переживають почуття депривації, коли вважають своє становище несприятливим у порівнянні з положенням інших індивідів або груп. При цьому має значення, яку референтну групу особистість або група обирає для порівняння. Надалі, Дж. Девіс у світлі цієї теорії запропонував розглядати умови соціального протесту і революцій з точки зору динаміки зростання невдоволення, викликаного погіршенням умов життя. Якщо довгий період підвищення матеріального благополуччя різко змінюється погіршенням умов життя, то цей сприймається більшістю людей як невідповідність їхніх очікувань реальному стану речей (відносна депривація потреб). Але, в той же час, абсолютна депривація (погані умови), самі собою не викликають протесту. Т. Гарр вважає, що депривація і наступний протест посилюються в результаті порівняння можливостей своєї статусної групи з іншими групами, які швидше переміщуються на більш високі позиції у соціальній структурі і мають більше можливостей. Т. Гарр серед ключових моментів теорії щодо відносної депривації виділяє ризики, які можуть взяти на себе учасники про-тесту, і здатність влади до репресій [17, с. 15].

Наразі актуальною для дослідження є теорія політичних можливостей, яка близька за своєю суттю до концепції мобілізації ресурсів і представляє відповідь на критику останньої. У той же час що вона не в змозі пояснити, яким чином групи з обмеженими ресурсами

можуть домогтися успіху при здійсненні соціальних змін; в ній теж не прописується, яким чином визначити переломну точку, що знаменує перехід від колективної образи до колективних дій.

Значний внесок у розробку концепції політичних можливостей внесли П. Айзінгер і Д. Майер [131, р. 11–28; 137]. Основна її теза полягає в тому, що успіх або невдача громадських рухів, перш за все, залежить від політичних можливостей. Virізняється конкретна модель структури політичних можливостей, яка дозволяє оцінити шанси мобілізації колективного невдоволення і оцінити характер громадського руху. Вона складається з наступних елементів наявності або відсутності: (1) доступ до влади; (2) конфронтація правлячої еліти; (3) елітарні союзники; (4) придушення державою іншомислення [137]. Наявна перевага теорії в тому, що вона пояснює, чому соціальні рухи виникають і / або збільшують свою активність в даний момент часу. Тільки тоді, коли присутні три значущих компоненти – політичні можливості, домагання і ресурси, – соціально-політична активність стає найбільш вірогідним варіантом розвитку подій.

При вивченні політичного протесту неможливо обійти увагою концепцію революції, адже саме революція виступає неконвенційним типом протесту.

Першим, хто висловився щодо можливості створення загальної теорії революції, був французький рояліст, публіцист і політик, граф Антуан Франсуа Клод Ферран, автор книг «Міркування про соціальну революцію» (1794) і дослідження «Теорія революцій, порівняння головних подій їх джерела і послідовності, із загальною аналітичною таблицею» (1801). Він вважав, що основні події революцій можуть бути зведені до загальних ідей та ґрунтуючись на них можна створити теорії революції, подібно до того як створена теорія законів, тому що і революції мають свої закони. Ферран виділяє революції в природі і в суспільстві; до

останніх відносяться усі відомі йому великі соціальні потрясіння, починаючи з епохи Древнього Сходу і до Французької революції. На думку Г. А. Завалько, він першим сказав про революції в Древній Греції - революції Солон і революції Лікурга [Див.: 5].

А. Ферраном запропонована перша в історії суспільної думки класифікація політичних революцій за засобами здійснення:

- (1) на основі попередніх змін;
- (2) законною владою;
- (3) насильницьким шляхом.

Перші два способи фактично зливаються. «Революції першого типу завжди корисні, іноді потрібні, тому що вони – зрілий результат попередніх змін. Революції другого типу добре обдумані, зміцнюють владу і тривають стільки, скільки влада їх дотримується і підтримує. Революції третього типу завжди небажані, рідко корисні, ніколи не можуть бути тривалі. У двох перших головна ідея торкається того, що спорудять; у третьому – головна, навіть єдина ідея торкається того, що зруйнують» [4, с. 235]. Незважаючи на зрозумілу нелюбов рояліста до революцій третього типу – «знизу», А. Ферран вважає, що і вони можуть бути корисні, проявляючи гідну уваги наукову об'єктивність.

З цього моменту потрібно ведеться відлік теорії революції як гілки соціальної філософії. На перших дослідах її створення, природно, лежить друк політичних пристрастей авторів, тим паче, що перед їх очима проходили події Французької революції, яку вони прагнули зрозуміти.

Алексис де Токвіль в роботі «Старий порядок та революція» (1856) визнає невдоволення «старим порядком» виправданим і так само вважає революцію «небезпечними ліками», яких слід уникати, віддаючи перевагу реформам. Причина революції - не масони і адвокати, а повалений уряд, провина якого полягає в тому, що його політика породила зло, гірше чим зловживання – революцію. Цікавим є висновок політика щодо

випадковості Французької революції та її значення. Він вважав, що хоча вона застала світ зненацька, вона була підсумком довгої праці, швидким і бурхливим закінченням справи, над якою працювали десять поколінь. Не будь революції, суспільна будівля все одно б зруйнувалась. Зненацька, хворобливо різко революція підвела підсумок справі, яка б мало-помалу закінчилась так само. Причини революції і взагалі громадських явищ де Токвіль шукає в економічній сфері, тому він проявляє той максимум науковості у вивченні революції, який можливий для її супротивника [11, с. 178].

Теорія соціалістичної революції – найважливіша частина марксизму. Його основоположники бачили кінцеву мету визвольного руху пролетаріату в тому, щоб свідомими революційними діями створити суспільство, в якому буде забезпечено всебічний, повний і вільний розвиток кожної людини. Досягнення цієї мети відкриє перед людством практично безмежні можливості для панування над природою і всіма сторонами власного життя. Шлях до цієї мети лежить через соціалістичну революцію, яка замінює історично зживший себе капіталістичний устрій соціалістичним. Теорія соціалістичної революції науково пояснює неминучість, шляхи, умови, рушійні сили, форми і наслідки революційного оновлення суспільства.

Головне в марксизмі як теорії соціалістичної революції – з'ясування всесвітньо-історичної ролі робітничого класу як вождя всіх трудящих у революційній боротьбі проти капіталізму і як творця нового суспільства. Пролетаріат – громадська сила, покликана привести у виконання вирок історії, винесений капіталізму. Це – основна теза, що відокремлює марксизм від всіх немарксистських соціалістичних поглядів.

Історичним продуктом класової боротьби пролетаріату проти буржуазії і вирішальною умовою для переходу до безкласового суспільства виступає диктатура пролетаріату. Розвиваючи продуктивні

сили, перш за все – велику промисловість, буржуазія сама створює громадські сили, покликані скасувати її панування, готує неминуче твердження диктатури пролетаріату.

Історична місія робітничого класу, за марксистською теорією, не пов'язана з мінливою психологією тих чи інших його груп, як це намагаються представити буржуазні і ревізіоністські «критики марксизму», які запевняють, що в суспільстві «масового споживання» і науково-технічної революції пролетаріат нібито втратив свої колишні революційні якості і схильності. Історичне покликання робітничого класу обумовлено не суб'єктивними якостями, а об'єктивним становищем в капіталістичному суспільстві, його місцем і роллю у великому промисловому виробництві, що залишається основою економіки капіталістичного світу.

Іншими словами, справа не в тому, за марксистською теорією, в чому в даний момент бачить свою мету той чи інший пролетар або навіть весь пролетаріат. Справа в тому, що таке пролетаріат насправді, і що він, згідно свого буття, історично змушений буде робити. Його мета і його історична справа передбачалася його власним життєвим становищем, так само як і всією організацією сучасного буржуазного суспільства.

Перша ж сучасна теорія революції запропонована в 1925 р. Пітірімом Сорокіним. Він робив свої висновки, виходячи передусім з досвіду російської революції 1917 р., в якій брав участь. Його теорію можна вважати біхевіористською, оскільки він зосередився на причинах, що «породжують революційні відхилення в поведінці людей», і шукав причини цього «відхилення» в області основних, базових потреб і інстинктів людини. «Безпосередньою передумовою всякої революції завжди було збільшення пригнічених базових інстинктів більшості населення, а також неможливість навіть мінімального їх задоволення» [100, с. 272].

Сутність цієї версії теорії революції виклав сам П. Сорокін: «Коли ж умови середовища змінюються так, що викликають утиск основних інстинктів у безлічі осіб, тоді ми отримуємо масову дезорганізацію поведінки, масовий вибух і соціальний землетрус, що носить назву бунту, заколоту, смуту, революції» [100, с. 323]. Революція кардинально перевтілює типову людську поведінку – революція в поведінці людей відбувається негайно: умовно прийняті правила цивілізованої поведінки миттєво зриваються, і на зміну соціуму на волю випускається «бестія». П. Сорокін простежує і документує подібні зміни в різних сферах людського життя і поведінки. До таких змін відносяться: «пригнічення власницького інстинкту мас», «пригнічення імпульсу до змагальності, творчій роботі, набуттю різноманітного досвіду» тощо. Усе це призводить до дисфункції умовних інстинктів і обертає людей в орди божевільних.

Таким чином, передумовами революції, на думку П. Сорокіна, виступають:

- 1) ріст утиску головних інстинктів;
- 2) масовий характер цього утиску;
- 3) безсилля груп порядку урівноважити пропорційно посиленням гальмуванням збільшений тиск ущемлених рефлексів - такі необхідні і достатні умови настання революцій [100, с. 323].

На думку Володимира та Віктора Мейтусів, схема революції, запропонована П. Сорокіним, занадто проста, щоб відповідати реальності, але чітко відображає етапи її розвитку. На їх думку, будь-яка революція, що займає доволі тривалий проміжок часу, який визначається необхідністю заміни однієї системи управління іншою, завжди відбувається в вигляді декількох етапів. Кожний етап, в свою чергу, передбачає декілька кроків. Не завжди ці кроки виконують одні й ті ж самі люди. Часто одних з керівників революції заміщають ті, хто знаходився в

другому, третьому ешелоні або своєчасно перефарбувався з ворогів в союзники, вчасно уловивши момент свого просування вперед [70, с. 458].

В даному контексті доцільно розглянути теорію революції, як форми протесту А. Грамши. У 30-і роки ХХ століття, після вивчення досвіду усіх великих революцій минулого, а також російської революції і націонал-соціалістичної революції в Німеччині, народилася принципово нова теорія, згідно якої першим об'єктом революційного руйнування ставала надбудова суспільства, причому її найбільш «м'яка» і піддатлива частина – ідеологія і установки суспільної свідомості. Пов'язана вона з ім'ям Антоніо Грамши – засновника і теоретика Італійської компартії.

А. Грамши створив нову теорію держави і революції – для міського суспільства, на відміну від ленінської теорії, створеної для умов селянської Росії. Ключовий розділ праці А. Грамши – вчення про культурну гегемонію. Положення, при якому досягнутий достатній рівень згоди громадян і влади автор називає культурною гегемонією.

Якщо головна сила держави і основа влади – гегемонія, то питання стабільності політичного порядку і, навпаки, умови його зламу (революції) зводиться до того як досягається або підривається гегемонія. Гегемонія – не застиглий, одного разу досягнутий стан, а динамічний, безперервний процес. Її потрібно безперервно оновлювати і завойовувати.

За А. Грамши, і встановлення, і підрив гегемонії – процес «молекулярний». Він протікає не як зіткнення класових сил (А. Грамши заперечував такі механістичні аналогії, які притягає історичний матеріалізм), а як невидима зміна думок і настроїв у свідомості людей. Гегемонія спирається на «культурне ядро» суспільства, яке включає сукупність уявлень про світ і людину, про добро і зло, безліч символів і образів, традицій, тощо. Доки це ядро стабільне у суспільстві є «стійка колективна воля», спрямована на збереження існуючого порядку.

Підривання цього «культурного ядра» і руйнування цієї колективної волі – умова революції.

Головна дійова особа у встановленні або підриванні гегемонії – інтелігенція. Саме створення і поширення ідеологій, встановлення або підривання гегемонії того або іншого класу – головний сенс існування інтелігенції в сучасному суспільстві. Це якраз добре видно на прикладі революцій кінця ХХ століття.

Вчення А. Грамши про гегемонію стало важливою главою в сучасній політології. З використанням запропонованої їм методології ведеться багато прикладних досліджень і розробок. У багатьох випадках супротивні політичні сили свідомо планували свою кампанію як боротьбу за гегемонію в суспільній свідомості з конкретного питання. «Виходячи з положень цієї теорії була «спроєктована» і гласність у СРСР як програма по підриванню гегемонії радянського ладу. Коли «криза гегемонії» дозріла і виникає ситуація «війни», потрібні вже, зрозуміло, не лише «молекулярні» дії на свідомість, але і швидкі цілеспрямовані операції, особливо такі, які завдають сильного удару по свідомості, викликають шок (типу провокації в Румунії в 1989 р. або «путчу» в Москві в серпні 1991 р.)» [40, с. 30].

Вершиною «роботи» – краху супротивного Заходу радянського блоку, за А. Грамши, була перебудова в СРСР – грамшианська революція. Вона була інтенсивною програмою по руйнуванню ідей-символів, якими легітимувалася ідеократична радянська держава. Тією властивістю, завдяки якій символи виконують свою легітимуючу роль, є авторитет. Символ, позбавлений авторитету, стає руйнівною силою – він отруює навколо себе простір, вражаючи цілісність свідомості людей.

Важливою відмінністю теорії революції А. Грамши від марксистської і ленінської теорій було те, що А. Грамши здолав властивий історичному матеріалізму прогресизм. І К. Маркс, і В. Ленін відкидали

саму можливість революцій регресу. Такого роду історичні процеси в їх концепціях громадського розвитку виглядали як реакція або контрреволюція. Як видно з вчення про гегемонію, будь-яка держава, у тому числі прогресивна, може не впоратися із завданням збереження своєї культурної гегемонії, якщо історичний блок його супротивників має нові, ефективніші засоби агресії до культурного ядра суспільства [40, с. 31-32].

В продовження дослідження теорій революцій доцільно звернутися до поглядів ізраїльського вченого Ш. Ейзенштадта, який вивчає обставини і умови, при яких певні конфлікти призводять до революцій. Саме своєрідна специфіка відрізняє революцію від інших форм політичного протесту, в тому числі від таких його крайніх форм, як заколот, повстання, бунт. Шмуль Ейзенштадт називає п'ять основних ознак «чистої» або ідеальної революції: повалення існуючого режиму насильницьким шляхом; насильницька ротація еліт; відмова від накопиченого раніше управлінського досвіду; глибокі зміни в соціально-економічній сфері життя суспільства; віра революціонерів в ідейне і морально-етичне оновлення суспільства після падіння «старого» режиму.

Ш. Ейзенштадт розглядає революцію в якості одного з шляхів насильницької і ненасильницької трансформації сучасних і традиційних суспільств. У кожному суспільстві є потенціал протесту. Як правило, його головними темами стають несправедливий розподіл здобутків трудової діяльності або вимога ідеального «справедливого» суспільства. Однак, згідно з концепцією Ш. Ейзенштадта, системні зміни в суспільстві, які є одним з основних ознак революції, можливі тільки в разі здатності контреліти (опозиції) зруйнувати старі і створити нові механізми контролю ресурсів і функціонування основних норм [124].

Досить нетривіальним є підхід до природи протесту, який запропонував американський соціальний філософ Е. Хоффер у своїй праці «Істино віруючий: Думки про природу масових рухів». Саме поняття

«масовий рух» означає для Е. Хоффера деструктивну (або творчу) силу, слугує підставою для революцій. Вивчаючи рушійні сили політичного протесту, Е. Хоффер припустив, що націоналістичні настрої, а до початку нового часу – релігійні почуття, слугували найбільш вдалою базою для масових рухів. Відштовхуючись від цієї тези, підтвердженою Великою Французькою та Жовтневою соціалістичною революціями, він розглянув феномен масових рухів з точки зору мотивації їх учасників.

Е. Хоффер стверджує, що для управління масовими рухами необхідно не розпалювати в людях невдоволення, одночасно доводячи переваги нового курсу, або намагаючись нав'язати його силою, а постаратися зародити в людях надію на сприятливий майбутнє. «Віра в майбутнє куди важливіше, ніж володіння інструментами влади» – пише дослідник. – «Людина з надією може отримати силу з найнеймовірніших джерел». Саме віра в силу руху, часто перебільшена, є найбільш значущим чинником його успішності. Щира віра в користь змін – це своєрідний бекграунд, психологічний фон. Крім того, потенційний учасник масового руху повинен бути сильно незадоволений своїм становищем у сьогоденні і не повинен бачити інших перспектив, ніж радикальна зміна існуючого світу в майбутньому [118].

Чим менше у людини є підстав для гордості в особистому житті або кар'єрі, тим більше вона цікавиться суспільно-політичними, расовими і релігійними питаннями. Е. Хоффер дає приклади груп незадоволених: бідняки, невдахи, вигнанці, меншини, нудьгуючі, люди «не на своєму місці» та ін. Важливо відзначити, що незадоволеність сильніше впливає в тих випадках, коли представники тієї чи іншої групи чогось вже домоглися і хочуть більшого, ніж, якщо люди нічого не досягли раніше.

Масовий рух дає таким людям надію, в ній вони знаходять новий, «вищий» сенс життя, отримують роль і знаходять деякі якості, які раніше для них були недоступні. Ця надія подібна прагненню почати нове життя,

або, як пише сам Е. Хоффер, «всі форми прилучення до масового руху: посвята, відданість, вірність, самовідданість, по суті справи, – відчайдушне чіпляння за те, що може надати ціну і значення нашому спустошеному і збанкрутілому життю». Масовий рух звільняє людину від його особистих проблем, роблячи його частиною монолітного цілого. Саме від кількості людей, здатних до самопожертви, залежить успіх масового руху і, відповідно, політичного протесту, пов'язаного з цим рухом. Як тільки рух починає залучати людей, які прагнуть зробити собі кар'єру або добитися слави, воно починає втрачати свою силу.

Однією із сучасних теорій політичного протесту є теорія політичного рефреймінга (Р. Ентман), як спроба рефлексії відбувається активізації міських жителів. Дослідники розглядають соціально-політичну активність не на макро–, а на мікрорівні, оскільки активістські практики і установки «виробляються з повсякденних життєвих ситуацій і закріплюються в них» [47, с. 331]. У рамках концепції кількісний підхід визнається недостатньо ефективним, оскільки опитування (і їх інтерпретація) не завжди здатні адекватно відобразити взаємини між народом і владою, тому на перше місце ставиться якісна методологія, а антропологічний опис і аналіз практик мають бути «абстрактними моделями». Передбачається вивчення протестної активності з позицій повсякденності, а процес перетворення пересічних громадян в активістів препарується через фрейм-аналітичну соціологію або встановлення «режимів залучення» [47].

Якщо розглядати дану проблематику в межах вітчизняних наукових доробках, то слід зазначити, що наразі, на жаль, не запропоновано окремих, оригінальних підходів до вивчення природи політичного протесту. Можна стверджувати, що роботи українських вчених в основному або слідуєть марксистській теорії революції, або йдуть у руслі сучасної західної наукової думки.

Наприклад, протест, в якості однієї з найбільш характерних форм політичної участі громадян, що реагують на обмеження їхніх політичних прав розглядається в роботах Т. Кремень. Так, у своїй монографії «Політична мобілізація в соціально- медійному вимірі», Т. Кремень характеризує сучасний соціальний політичний процес появою нових ситуацій і викликів, у контексті яких концептуалізуються нові політологічні дискурси, серед яких особливе місце належить проблемі політичної мобілізації, яку можна визначити як процес заохочення населення до політичної участі, що не завжди дорівнює політичній активності. Політична мобілізація, на думку дослідниці, – необхідна складова політичних процесів, незалежно від того, яким є її завдання – підвищення політичної активності громадян або, навпаки, збереження їх у пасивному стані. Незалежно від конкретного завдання, політична мобілізація, яку проводять політичні актори, має на меті перетворити спільноту на частину політичного процесу, зробити індивіда частиною політичної системи, сформувані нові зразки політичної поведінки [57, с. 10-13].

Але, на думку Т. Кремень, необхідно звернути увагу на психологічний аспект політичних протестів. Адже, демонстрації, як зазначає авторка, є внутрішньою формою комунікації. Вони забезпечують учасників відчуттям належності до великої кількості людей з подібним мисленням, які відчують те ж саме щодо конкретного питання. Тобто, масові зібрання протестуючих індивідів цементують певну соціальну групу і стають фактором мобілізації. Мобілізаційний аспект акцій протесту полягає передусім у створенні нової колективної ідентичності, до того ж важливим фактором є певна ритуальність протестів, створення певної спільноти, яка дотримується однакових цінностей. Має значення і соціалізуючий ефект акцій протесту, у результаті якого індивід стає частиною політичного процесу, залучається до колективної динаміки

акції. Отже, протест може бути мобілізований за таких умов: депривація, яка породжує масове розчарування від невиправданих очікувань; втрата надії на краще майбутнє; відчуття загрози, безвиході; інформованість – потенційні учасники протесту мають знати про те, що він відбудеться; побудова тимчасової колективної ідентичності; почуття задоволення, яке відчуватиме індивід, коли приєднається до протесту. Важливим є те, що протест, який вже відбувається, сам по собі є мобілізаційним фактором і породжує нову хвилю мобілізації [57, с. 35].

С. І. Ростецька у своїх наукових працях розглядає залежність протікання політичних конфліктів від стану політичної системи. На цій підставі нею запропонована типологія політичних конфліктів за різними основами: учасники конфлікту; їх число; сфери, в яких зіштовхуються інтереси учасників конфлікту; характер і форми протікання конфлікту; а також тривалість конфлікту, причини виникнення; реалістичні та нереалістичні; вертикальні та горизонтальні політичні конфлікти та ін. С. І. Ростецькою визначено, що стабільність і нестабільність – це лише сторони або моменти розвитку суспільства, і перетворення одного з них в абсолютну тенденцію, в самоціль може привести суспільство до знищення. В цьому сенсі як консервативні, так і революційні установки є по суті тотожними. Якщо суспільство перетворюється, то воно не може бути стабільним тією ж мірою, як до цього [93, с. 8].

Є в українській сучасній політичній думці наукові розвідки і з революційної проблематики. Так, в своєму дослідженні Г. Кравець визначає революцію як механізм зміни вектору політичного процесу та обґрунтовує перспективи її подальшого застосування в політичній практиці. Автором обґрунтовано доцільність розгляду революції як сучасного механізму зміни вектору політичного процесу, який має свою чітко структуровану послідовність застосування певних дій, як правило, ненасильницького характеру, спрямованих на зміну діючої влади та

вектору всього політичного процесу в даному суспільстві. Г. Кравець аналізує можливість розгляду революції як певного політичного проекту щодо зміни політичної влади в країні, який носить характер політичної технології, що має за основу маніпуляції масовою свідомістю та використанням ЗМІ для впровадження проект-революцій в життя. Авторкою запропоновано комплекс заходів щодо запобігання штучним революціям в політичній практиці країн пострадянського простору, серед яких найвагомішими визнано інститут парламентаризму, прозорих виборів та необхідність зміцнення культурних символів, які розділяє більшість даного суспільства [55].

В наукових працях молодого українського вченого І. Нерубашенко проаналізовано політичний механізм глобального громадянського суспільства через аналіз різноманітних сучасних форм громадського активізму, в тому числі і протестного. Так, автор зазначає, що «глобальний громадський активізм розглядається як участь людей та їх організованих груп у суспільно-важливих сферах діяльності на безоплатній основі. У планетарному масштабі це проявляється як у класичних формах активності суб'єктів глобального громадянського суспільства (марші, маніфестації, пікети і под.), так і у різноманітних формах громадсько-політичного акціонізму (флешмоб, перфоманс, інсталяція, стріт-арт, гепенінг та ін.), кібер-активізм (хактивізм), медіа-активізм (онлайн-петиції, блогінг, твіти / ретвіти, хештегування інформації, твіт-шторми тощо)» [74, с. 4–5]. Глобальний громадський активізм можливий за наявності певних передумов: чіткої громадської позиції, громадської ініціативи, високого рівня громадянської компетентності та відповідальності. Активізм глобального громадянського суспільства проявляється у громадському контролі, громадському моніторингу, громадському тиску та ін. [74].

Важливим є те, що з'являються окремі наукові праці, які аналізують останні протестні події в Україні. Так, Г. Зеленко зазначає, що за своєю суттю політичний протест зими 2013–2014 рр. є типовим прикладом переростання конфлікту інтересів у конфлікт цінностей. Систематичне неврахування владою пересторог, які висловлювали і висловлюють науковці, реалізуючи державну політику, є однією з причин подібної ескалації конфлікту.

Водночас, нинішній політичний конфлікт, який за своєю суттю є вкрай неконвенційним, має двоякі наслідки на розвиток політичного процесу в Україні. З одного боку, радикалізація політичного протесту, яка призвела до зміни влади, спричинила поглиблення кризи легітимності, яка в Україні є перманентною протягом усіх років незалежності, хоча й має різний рівень інтенсивності. З іншого боку, політичний протест посилив процеси політичної консолідації в Україні навколо демократичних цінностей та зовнішньополітичних орієнтацій. Низький рівень консолідації фактично унеможлиблював поступальний політичний процес в Україні протягом усіх років її існування. Також нинішнє політичне протистояння, в основі якого є конфлікт цінностей, зумовив якісне «підвищення» суспільних дискусій і протистояння. Але саме такий формат конфлікту сприяє формуванню політичної нації й ідентифікації себе мешканцями України насамперед за громадянською ознакою (я – українець) [35, с. 34–55].

Незважаючи на те, що всі представлені теоретичні моделі створювалися під впливом часу, жодна з них не втратила своєї актуальності. Більш того, вони продовжують удосконалюватися, в тому числі з урахуванням ускладнення структури соціальних відносин через бурхливий розвиток нових інформаційних і комунікаційних технологій.

1.2. Проблема дефініції політичного протесту.

Протест як феномен є предметом дослідження багатьох соціально-гуманітарних наук. Щодо політологічних наукових доробок, то вони є певною мірою значними в останні роки, враховуючи сучасні політичні події в Україні, але в своїй більшості вони носять фрагментарний характер. Так, з даної проблематики дуже мало монографічних досліджень, відсутні уніфіковані визначення головних аспектів та чіткі критерії класифікації зазначених подій, єдині підходи щодо їх функцій та наслідків.

Тому, перш ніж вести мову про будь-яке явище, його параметри, способи вимірювання і т. д., доцільно обмежити термінологічне поле розглянутого феномену. Тобто, враховуючи міждисциплінарний характер об'єкта дослідження, варто здійснити термінологічний аналіз, покладаючись на дослідження в сфері політології, філософії, соціології, психології та вирізнити саме політологічний аспект протесту.

Так, у філософії протест, наприклад, розглядається в онтологічному, аксіологічному та гносеологічному аспектах, тобто як повне заперечення, негативність (лат. *него* – заперечую), або в тандемі категорій протиріч і боротьби.

Уже в період Античності постають питання природи протесту, або точніше бунту. Античні філософи відносили бунт до універсальної людської природи. Завдання вивчення радикальних форм соціального протесту крізь призму державного устрою і політичної стабільності була вперше поставлена ще давньогрецьким філософом Аристотелем. Фактично, Аристотель заклав основу того, що можна вважати політичною теорією бунту, тобто, як народжується соціальний протест при різних політичних системах, яка його політична спрямованість, причини виникнення та наслідки.

Так, Аристотель одним з факторів, що провокують людей до заколоту, вважав нерівність, яку розглядав у контексті несумісності політичного та економічного статусів всередині соціального класу. Він вважав, що прагнення до переваги провокує бунт олігархів, оскільки вони вважають, що, незважаючи на наявність нерівності, їх частка не більш, ніж у інших, а дорівнює їй або навіть менше. Він вчив, що джерело конфліктів – у відмінностях між людьми, а причинами конфліктності є порушення справедливості у розподілі власності та почестей, але конфліктне зіткнення водночас примушує їх змінюватися і ставати більш справедливими і поміркованими. Зокрема, Аристотель вважав, що всякого роду відмінність породжує розбрат. Мабуть, ці найсильніше чвари зумовлює відмінність між добродетельністю та розбещеністю, між багатством та бідністю, а потім йдуть і інші більш-менш вагомі причини [5, с. 379].

Конфлікти у владних колах викликалися, на думку Аристотеля, жадобою до поживи посадових осіб. Якщо ці чинники вважалися Аристотелем природними, то інші причини конфліктності несли на собі відбиття суб'єктивності – зверхність, ненависть, непомірне самопіднесення посадовців, а з іншого боку – необережне ставлення до інших, дрібні приниження, відмінність характерів [5, с. 380-390].

Аристотель у своєму знаменитому трактаті «Політика» ставив завдання розглянути джерела збурень і державних переворотів, досліджувати питання про їх першопричини взагалі [5, с. 529]. Таких першопричин, які вимагають вивчення, Аристотель називає три: 1) настрої людей, які піднімають заколот; 2) заради чого влаштовується заколот; 3) «з чого, власне, починаються політичні смути і міжособні чвари» [5, с. 529].

Аристотель розглядає державні перевороти як невід'ємну частину бунту – повстання проти діючої влади. Державні перевороти, за

Аристотелем, виробляються або шляхом насильства, або обману, причому до насильства вдаються або безпосередньо з самого початку, або застосовуючи примус після деякого часу. І обман буває двоякого різновиду. Іноді, обдуривши народ, виробляють переворот з його згоди, а потім, після деякого часу, насильницьким шляхом захоплюють владу, вже проти волі народу [5, с. 535].

У філософії ж Томаса Гоббса неприйняття пов'язано з недоліками людського характеру – егоїзмом, заздрістю, лінощами. Розмірковуючи про причини громадянської війни, він приходив до висновку, що війна обумовлена не бажанням людей воювати, оскільки воля людини завжди прагне до блага, а нерозумінням причин війни і миру. Т. Гоббс в основному своєму творі «Левіафан» обґрунтував концепцію «Війни всіх проти всіх» як природного стану суспільства. При нерівності здібностей та можливостей людей вони прагнуть рівності у бажаннях та намаганнях володіти тим, чим володіють і інші, що і є важливою причиною конфліктів. Серед інших причин конфліктів Т. Гоббс виділив суперництво, недовіру, прагнення слави. Будучи свідком революційних перетворень середини XVII ст. в Англії, Т. Гоббс виступив як противник революції. У своїй політичній теорії він виходив з уявлень про безпеку держави як головної політичної цінності, причому для її досягнення він знайшов такий засіб як абсолютизм верховної державної влади, заснованої на непохитних основах природного закону. Заслуговує також увагу ідея Т. Гоббса, що з метою подолання і, головне, запобігання конфліктів, варто вести людей від надії до надії з метою спрямування їхньої енергії у майбутнє [22].

У екзистенціальної філософії протесту надається дещо буттєвий сенс, він розглядається як різновид екзистенції і як необхідна умова набуття справжньої екзистенції. Наприклад, Ж.-П. Сартр революціонізує протест, який набуває чинності критичного протистояння світу

реактивних змістів і слугує синонімом людської свободи. Вчений бачив в цій революційності здатність говорити «ні» всьому існуючому, а його революційні гасла виглядали як маніфести, в яких заперечувалося все те, що коли-небудь кимось стверджувалося. Будь-яке соціальне встановлення, за Сартром, – це завжди посягання на людину, будь-яка норма – нівелювання особистості, будь-який інститут несе в собі відсталість і придушення. Використовуючи тут назву п'єси Сартра, можна висловити його відношення наступним чином: у соціальних інститутів завжди «брудні руки». Дійсно людським може бути лише спонтанний протест проти всякої соціальності, причому протест одноактний, разовий, що не виливається ні в який організований рух чи партію і не пов'язаний з ніякою програмою і статутом. Не випадково Сартр виявляється одним з кумирів студентського руху, який протестував не тільки проти «буржуазної» культури, але і проти культури взагалі. У будь-якому випадку, бунтарські мотиви досить сильні в його творчості [Цит. за: 1, с. 12–14].

Філософ А. Камю у своїх працях зазначає, що разом з бунтом виникає самосвідомість, оскільки бунтівник готовий померти, аби не втратити прав, які він захищає, і діє в ім'я цінностей, які ще не визначені, але є потенційно об'єднуючими його з усіма людьми.

Мислитель приходять до висновку, що бунтарський порив, хоча і може бути викликаний егоїстичними причинами, за своєю суттю не є егоїзмом, оскільки бунтівником стає не тільки сам пригноблений, а й той, хто вражений видовищем гноблення, жертвою якого став інший. В результаті ототожнення з пригнобленим людина не в змозі винести образи, які сама стерпіла б, не протестуючи. А. Камю наводить приклад самогубств з протесту, на які зважувалися російські терористи на каторгі, коли сікли їх товаришів, причому протестні суїциди були обумовлені цінністю людини, а не почуттям спільності інтересів [Див.: 39].

Філософію бунту А. Камю можна назвати видатним досягненням гуманістичної думки, яка виникла в період антифашистського Опору і опиралася на осмислення катастрофічного досвіду ХХ століття, котре поставило під сумнів саме існування людини. Отже, А. Камю виступає проти революцій, він – за поступові реформи, в результаті яких повинна встановитися людська солідарність, загальний для всіх людей сенс існування. Тобто, в роботах А. Камю поняття «бунт» і «революція» як терміни ототожнюються.

Акцентуючи увагу на наукових доробках Т. Адорно, доцільно зазначити, що вчений критикує революцію як фактор, який може різко змінюють суспільні системи, тобто капіталістичну та соціалістичну, оскільки обидві системи, використовуючи особливі механізми контролю і управління людьми, по-своєму негативно впливають на особистість. Таким чином, на думку Т. Адорно, протест – це порив до свободи, яку можна пізнати шляхом певного заперечення, зіставляючи з конкретною формою несвободи. Згідно з його думкою, протест і перемоги «загального» не призводять ні до якого зняття напруженості, ні до якого подолання протиріч; заперечення залишається настільки ж непродуктивним, як і заперечення заперечення [2].

Якщо розглядати протест з точки зору історичної науки, то слід зазначити, що феномен протесту розглядається крізь призму проблем політичного, соціального протесту, контркультури, деструктивних культур (кришнаїзму, неохристиянських течій і сект). До соціального протесту дослідники відносять негативність, тобто оспорювання, заперечення всієї соціальної діяльності, самих принципів суспільно-політичного життя, дії проти системи, виступ лише проти певних тенденцій в політиці, а також протест існуючим порядкам і інститутам влади в цілому.

Майже у всіх основних психологічних напрямках зустрічаються згадки про протест, здійснюються спроби розкрити його сутність. Так,

наприклад, у концепції З. Фрейда протест аналізується в контексті непродуктивної форми поведінки – опору пацієнтів лікуванню. Відмовляючись підкорятися, пацієнти використовують ту саму зброю, що і в дитинстві, протистояли батькам, які намагалися їх соціалізувати: негативізм, домінування, беспорядність, ворожість тощо. З. Фрейд розкриває механізм, що запускає негативізм, якесь переживання або хвороба, яку ці пацієнти розцінювали як несправедливе нанесення шкоди їх особистості. У зв'язку з цим вони стали думати, що ця несправедливість дає їм право на особливі привілеї, і у них виробилося бажання нічому і нікому не підкорятися [112, с. 157–158].

Американський психолог К. Левін досліджував проблеми групової поведінки та зробив висновок, що конфліктність підвищується під час втрати рівноваги між людиною та середовищем, а крім того, неадекватна поведінка лідера групи також є одним із джерел конфлікту. Замирення конфліктів К. Левін пропонував шукати шляхом зміни структури взаємодії людей у групі. Він визначив конфлікт «як ситуацію, в якій на суб'єкта одночасно діють протилежно спрямовані сили однакової величини». Зокрема, він виявив, що в групі з низьким соціальним статусом є люди, які соромляться своєї приналежності до цієї групи, – ті, хто хотів би піти з групи, але змушені залишатися в ній. К. Левін пише: «Подібна ситуація ускладнюється ще одним фактом: людина, у якої баланс сил негативний, буде намагатися піти від центру ... настільки далеко, наскільки це буде дозволено зовнішньою більшістю. Вона зупиниться у певного бар'єру і буде постійно перебувати в стані фрустрації. Причому вона буде більш фрустрована, ніж ті представники меншості, які відчують психологічний комфорт, перебуваючи всередині цієї групи. ... подібна фрустрація призводить до стану тотальної високої напруги, що обумовлює високу агресивність особистості. ... при подібних обставинах агресія, швидше за

все, обернеться проти тієї групи, до якої людина належить, або проти неї самої» [64, с. 128].

Досить нетривіальним є підхід французьких вчених-лікарів Огюстена Кабанеса та Леонарда Насса щодо дослідження крайньої форми протесту – революції, визначаючи її початкову стадію як революційний невроз. Так, автори зазначають, що революційний невроз дійсно існує, він вносить хаос не лише в душі окремих особистостей, але і в душі цілих суспільств. Він притаманний не лише французькій революції і спостерігається при однакових обставинах, викликається однаковими причинами, проявляється тими ж симптомами і навіть розвивається з тією ж послідовністю кожний раз, коли будь-який народ, під впливом історичних умов, перебуває в стані із якого не має іншого виходу, крім радикальної ломки ладу, який пригнічує, і тому такий народ стає на шлях насильницьких протестів та переворотів [37].

Відносно вужчого термінологічного аналізу, а саме – аналізу дефініції політичного протесту, доцільно вирізнити декілька підходів. Отже, доцільно зупинитися на деяких відомих підходах до дефініції протесту. У рамках першого – міркування нормативного характеру. Протест визначається як форма «нетрадиційної» політичної поведінки. При цьому критерієм розрізнення традиційної і нетрадиційної політики в цілому є наявність або відсутність правил і законів, що сприяють регулярному представленню інтересів різних груп. Сама традиційна політика передбачає існування широкого кола нормативних документів, які є невід'ємним елементом функціонування такого механізму регулярного вираження інтересів як, наприклад, вибори. У разі нетрадиційної форми політичної поведінки відсутні будь-які норми, які послуговують регулярному проведенню протестних мітингів, політичних демонстрацій, бойкотів, страйків, заняття адміністративних будівель і т. п., хоча це аж ніяк не означає відсутності безлічі нормативних

документів, що обмежують або забороняють проведення подібних акцій [136, р. 40].

Значимість правового регулювання при розрізненні політики виборів і політики протесту проявляється у зв'язку з протиставленням «рутинної», звичайної політики, з одного боку, і політики, яка передбачає порушення громадського порядку, – з іншого [144, р. 529–544.].

У роботах С. Позднякова політичний протест трактується у наступних значеннях: по-перше, політичний протест може існувати у вигляді внутрішнього стану неприйняття політичним суб'єктом пануючих в суспільстві політичних відносин або політичної системи в цілому. Політичний протест як внутрішній стан особистості або маси, звичайно, важко зафіксувати звичними методами опитування, анкетування, соціологічного виміру. По-друге, політичний протест – це певна форма вираження незгоди, опору, неприйняття пануючого політичного курсу, тобто те, що найчастіше виражається певною акцією, дією, вчинком протестного характеру. Нарешті, по-третє, політичний протест – це явище політики, атрибут політичного, який представляє собою протидіючі сили, рухи, тенденції, що йдуть врозріз з основною течією політичного життя. Як такий, політичний протест присутній у будь-якій системі політичних відносин, супроводжує розвиток будь-якого політичного режиму і в принципі не може бути викорінений з політичної сфери [79, с. 8].

Інша підстава для дефініції протесту використовується авторами, які концентрують свою увагу на проблематиці політичного конфлікту. За формами прояву конфлікт може поділятися на протест і повстання. При цьому протест розглядається як форма прояву політичного конфлікту, предмет якого стосується конкретних дій і політики влади. У більшості випадків протестна поведінка виявляється не настільки тривалою і включає такі форми, як демонстрації, загальні страйки, вуличні зіткнення та інші дії, пов'язані з порушенням існуючого порядку. У порівнянні з

протестом, повстання стосуються більш фундаментальних питань, таких як: «хто править», «за допомогою яких засобів» і, як правило, передбачає прояв озброєного насильства між представниками політичного режиму і його опонентами [135, р. 3–39].

Д. Школьник визначає протест як форму політичної боротьби соціальних суб'єктів, у політизації самосвідомості яких виникло невдоволення «системою», політикою влади. В такому розумінні соціальний протест – крайній захід в умовах, коли недоступні санкціоновані суспільством засоби вираження політичних позицій. Недоступність «політично інституціональних» ресурсів орієнтує до «неінституціональних» [Цит за: 24, с. 84].

Взагалі, під політичним протестом найчастіше розуміється «свідоме невиконання правил, встановлених політичним режимом» або різновид «неконвенціональної дії, тобто дії, що не відповідає законним і звичаєвим нормам режиму. Так В. Сафронов, значно обмежуючи перелік явищ, які підпадають під визначення політичного протесту, ототожнює його з «акціями, що виходять за рамки демократичних процедур», «з насильством, спрямованим на зміну режиму». Зокрема, він вважає, що до явищ політичного протесту не можна віднести політичну поведінку, «яка може проявлятися в формах, що не несуть безпосередньої загрози режиму (електоральний абсентеїзм, підтримка опозиції на виборах)» [96, с. 116–130].

Така позиція не виправдано виключає всілякі акції недемонстративного характеру, наприклад, свідома відмова від участі у виборах, принципове ігнорування організованих владою політичних заходів, співчуття або мовчазна підтримка всіляких політичних рухів і дій протестного характеру. При всій зовнішній непомітності такої настрої або установки на потенційний протест може виявитися істотним фактором розвитку політичних подій і, звичайно, не може ігноруватися політичною

практикою при аналізі конкретної розстановки політичних сил в суспільстві.

Згідно з визначенням, наведеним в «Політичній енциклопедії» під редакцією Ю. Левенця, Ю. Шаповала та ін., «Політичний протест – це форма прояву незгоди окремого індивіда або певної соціальної групи з політичним курсом або окремими заходами вищих органів державної влади. Політичний протест може здійснюватися як у законодавчо визначених (легітимних), так і в екстремістських (нелегітимних) формах. В першому випадку політичний протест здійснюється у формі звернення до органів влади та її представників в законодавчій, виконавчій, судовій гілках або закликів до громадської думки з метою подолання або виправлення негативних, як вважають ті, хто протестує, суспільних явищ і політичного становища в державі. Політичний протест у зазначеному випадку реалізується через важелі демократії: свободу думки, друку, зборів, мітингів, страйків, мирних вуличних демонстрацій і т. д. До нелегітимного політичного протесту відносяться такі акції громадянської непокори, як несанкціоновані мітинги і демонстрації, спроби захоплення приміщень адміністративно-державних установ, акти насильства у відношенні до окремих політичних діячів і т. д. [81, с. 611].

В роботах А. Маршала в основі підходу до визначення протесту лежать також міркування нормативного характеру. Протест визначається як форма «нетрадиційної» політичної поведінки. Критерієм традиційних і нетрадиційних політичних дій є наявність і, відповідно, відсутність правил і законів, що сприяють регулярному представництву інтересів різних соціальних груп. Традиційна політична поведінка заснована на існуванні широкого кола нормативних правил і законів, які є обов'язковим елементом функціонування такого механізму регулярного висловлення інтересів як, наприклад, вибори [Цит. за: 24, с. 85].

Р. Левенталь запропонував включати в поняття політичного протесту «свідому політичну опозицію, громадський протест і світоглядне дисидентство». У першому випадку мова йшла про підготовку повалення нацистського режиму, прорив інформаційної монополії і згуртуванні власних рядів, в тому числі і в еміграції. Громадський протест був незрівнянно ширший і висловлювався в невиконанні наказів, включаючи навіть «побутові» форми неприйняття нацизму, такі, наприклад, як відмова вітати оточуючих вигуком «Хайль Гітлер!» [Цит. за: 24, с. 84].

У разі нетрадиційних форм політичної поведінки відсутні будь-які норми, що сприяють регулярному проведенню мітингів, протестів, політичних демонстрацій, бойкотів, страйків і т. п., і в той же час безліч нормативних правил і законів, що обмежують або забороняють проведення подібних акцій [Цит за: 24, с. 85].

Слід також зауважити, що в літературі немає стійкої єдності уявлень про специфічні ознаки даного феномена, які можуть відрізнити його від інших проявів протестної поведінки. Слабка методологічна система опрацювання підходів до дослідження політичного протесту, а також зв'язок проаналізованих гіпотез з теоретичними положеннями сучасної політології, соціології та конфліктології. Тому часто зустрічається досить розширювальні трактування поняття політичного протесту як політичної поведінки, спрямованої проти існуючої влади або її окремих дій, аж до прагнення до участі громадян в конкретних протестних акціях.

Тому, розглядаючи розуміння протесту в даному дослідженні, доцільно опиратися на синтез перерахованих підходів. З одного боку, до поняття «протест» будуть віднесені політичні дії, які не відносяться до так званої «традиційної» політики і в той же час можуть досягати рівня військового насильства, яке спостерігається в ході повстань і ширше – революцій.

Висновки до розділу 1.

Таким чином, в політичній науці існують різні концептуальні напрями і підходи до визначення моделей і форм політичного та соціального протесту, факторів формування протестної активності. При цьому в дослідженні даної теми існує ряд невирішених проблем. Тому перспективними дослідженнями є визначення чинників, що впливають на зміну форм політичного протесту, визначення характеру традиційних і появи нових форм політичної протестної поведінки в суспільстві. Подальших наукових розвідках потребує розробка проблеми потенціалу політичного протесту на регіональному рівні. Певний рівень протестного потенціалу є важливим показником соціальної незгоди в соціумі, поширення настроїв невдоволення існуючою ситуацією в тій чи іншій сфері політичного та суспільного життя. У зв'язку з цим теоретико-методологічне дослідження проблеми політичного протесту особливо актуально для корекції стратегії регіональної політики з метою попередження і зниження рівня політичної соціальної напруженості в суспільстві, запобігання руйнівних конфліктів.

Низький рівень теоретичного опрацювання проблем політичного протесту негативно позначається на якості висновків за результатами емпіричних досліджень.

Автор дисертаційного дослідження вважає, що найоптимальнішим підходом, який розкриває суть політичного протесту, є підхід через призму політичного конфлікту. І повстання, революції, бунт є лише різновидами протесту. В основі ж будь-якого протесту знаходиться невдоволення, а чи набуде воно активної форми у вигляді протестних дій, чи залишиться придушеним на початковому етапі, або ж поступово набиратиме оберти і вибухне гострим протистоянням буде залежати від

таких чинників, як державна політика, ментальність, історичні традиції у владних відносинах і т. д.

Розділ 2

Політичний протест як конвенційний/неконвенційний тип політичного процесу.

2.1. Основні функції та типи політичного протесту.

Політичний процес за своїми масштабами співвідноситься із усім політичним простором і тому поширюється не тільки на конвенційні зміни, які характеризують поведінкові акції, відносини і механізми конкуренції за державну владу, що відповідають прийнятим у суспільстві нормам і правилам політичної гри, але й на ті зміни, які свідчать про порушення суб'єктами їх рольових функцій, зафіксованих у нормативній базі, перевищення ними своїх повноважень, вихід за межі своїх політичних ніш. Тому у зміст політичного процесу потрапляють і зміни, які мають місце в діяльності суб'єктів, що не входять до загальноприйнятих стандартів у відносинах з державною владою, наприклад, діяльність партій, які перебувають на нелегальному становищі, тероризм, кримінальні діяння політиків у сфері влади і т. п.

Маючи властивість відображати реально сформовані, а не тільки плановані зміни, політичні процеси можуть носити ненормативний характер, що пояснюється наявністю в політичному просторі різноманітних типів руху (хвильового, циклічного, лінійного, інверсійного, тобто поворотного, і ін.), що мають власні форми і способи трансформації політичних явищ, поєднання яких позбавляє останні суворої визначеності і стійкості.

Таким чином, політичний процес являє собою сукупність відносно самостійних, локальних трансформацій політичної діяльності суб'єктів (відносин, інститутів), які виникають на перетині найрізноманітніших факторів і параметри яких не можуть бути точно визначені, а тим більше спрогнозовані. При цьому політичний процес характеризує дискретність

змін або можливість модифікації одних параметрів явища і одночасно збереження в незмінному вигляді інших (наприклад, зміна складу уряду може поєднуватися зі збереженням колишнього політичного курсу). Унікальність і дискретність змін виключає можливість екстраполяції (перенесення значень сучасних фактів на майбутнє) тих чи інших оцінок політичного процесу, ускладнює політичне прогнозування, ставить межі передбачення політичних перспектив.

Кожен з політичних процесів має власним внутрішнім ритмом, тобто циклічністю, повторюваністю основних стадій взаємодії своїх суб'єктів, структур, інститутів. Політичний протест є одним із різновидів політичного протесту, тому основне завдання даного розділу розглянути політичний процес з точки зору конвенційності та неконвенційності, на основі його функцій, типів та передумов, що активізують суспільство до протестної активності.

Серед усіх протестних явищ, що відбуваються на теренах пострадянського простору, можна виділити три великі групи: політичні, соціальні та національно-етнічні. Розгляд цих трьох форм протесту дозволяє констатувати, що вони розгортаються в контексті цінностей, що мають різноманітну природу. Політичний протест – це протест з приводу влади, домінування, впливу. Соціальний протест – у вузькому сенсі – протест з приводу засобів життєзабезпечення: рівня заробітної плати, використання професійного та інтелектуального потенціалу, рівня цін на різні блага, з приводу реального доступу до цих благ та інших ресурсів. У третьому випадку предметом зіткнення є права й інтереси етнічних і національних груп. Часто цей протест пов'язаний зі статусними і територіальними претензіями. Суверенітет народу або етнічної групи виявляється в даному випадку домінуючою ідеєю в протесті. Всі ці види протесту можна зрозуміти тільки як взаємозв'язані елементи протесту, як

такі зіткнення, де кожен з них становить живильне середовище для інших [16, с. 92–93].

Як зазначає М. Дойч, протест попереджує стагнацію, стимулює інтерес і допитливість, постаючи у ролі медіатора, за допомогою якого артикулюються проблеми, винаходяться шляхи розв'язання, слугує основою соціальних і персональних змін. Протести та конфлікти досить часто є частиною процесу тестування і оцінення будь-кого, і можуть бути вельми корисними для дослідника, якщо якась сторона конфлікту цілком використає свої можливості. До того ж, конфлікт чітко розводить різні групи і цим сприяє встановленню групової та персональної ідентифікації; зовнішній конфлікт часто призводить до внутрішньої згуртованості [27, с. 202–212].

Більше того, як вважає Л. Козер, в «нецентралізованих групах і вільних суспільствах» конфлікт спрямований на усунення чвар між супротивниками, дуже часто відіграє стабілізуючу та інтегративну роль [49, с. 542].

До негативних функцій політичного протесту можна віднести: матеріально-руйнівну (конфлікти, страйки призводять до втрат матеріального плану), життєво-небезпечну (коли конфлікт проявляється у формі війни, то може призвести до загибелі людей), владно-руйнівну (коли конфлікт між політичними силами підриває авторитет дії владних структур), соціально-підривну (коли в конфлікт вступають різні соціальні верстви), духовно-деградууючу (коли конфлікт виникає в сфері науки, культури, освіти, внаслідок слабкої державної підтримки) [46, с. 284].

Отже, роль протесту двояка: з одного боку, він є руйнівним фактором, а з другого – специфічним двигуном розвитку суспільства, його економічного та духовного потенціалу, робить конфлікт привабливим як для державних інституцій, так і для «авантюристів» від політики, для яких конфліктна ситуація – на всіх рівнях влади є засобом утримання на

політичній поверхні. В зв'язку з цим він стає результатом або прямого суб'єктивного вибору, або не менш суб'єктивного бажання уникнути необхідності приймати відповідальні рішення. На зміну полюсності конфлікту істотно впливають час та спроможність заінтересованих сторін контролювати подальший розвиток ситуації. На думку С. Телешуна, при розумінні характеру конфлікту та визначенні мети його розв'язання державна влада може істотно регулювати хід політичного процесу в країні [106, с. 118].

Як слушно зауважує А. Волинський, досліджуючи політичний конфлікт як один із різновидів суспільних конфліктів, не можна залишати поза увагою специфічні властивості які відрізняють політичний конфлікт від усіх інших типів конфлікту. Виступаючи ареною діяльності різних політичних суб'єктів, політика тим самим стає способом вираження і боротьби за специфічні інтереси кожного із учасників політичного процесу [14].

Політичний протест, як і будь-яких соціальний, має об'єктивну і суб'єктивну сторони. Об'єктивна сторона – це суперечності між політичним суспільством як єдиною та цілісною системою і нерівністю індивідів і груп, що відображені в ієрархії політичних статусів

Суб'єктивна сторона виявляється таким способом: як суб'єкти усвідомлюють об'єктивні суперечності в певній сфері життя, що є джерелом політичного протесту; як оформлені та організовані конфліктуючі сторони, адже політичний конфлікт – це завжди організований, інституційний конфлікт; чи має протест нормативно-ціннісний вимір; діючий суб'єкт політичного конфлікту формується в процесі політичної активності, але стає агентом конфлікту лише тоді, коли займає конкретну позицію (суспільно-політичну). Партії, інші громадсько-політичні організації, державні інститути, політичні еліти, лідери – все це суб'єкти політичних відносин, які виступають агентами конфліктів, бо

вони включаються в боротьбу за владу [18]. Держава, будучи інститутом підтримки стабільності і цілісності суспільства, його безпеки і можливості відтворення, контролюючи і регулюючи діяльність соціальних груп, є головним, базисним політичним суб'єктом, що має в своєму розпорядженні спеціалізовані органи і засоби для забезпечення свого панування, виконання політичних, владних функцій.

Слід зауважити, що необхідно розмежовувати поняття «суб'єкт» і «учасник». Суб'єкт – це активна сторона, що здібна свідомо створити конфліктну ситуацію і впливати на хід конфлікту у відповідності з власними інтересами. Учасник конфлікту може свідомо, і не завжди усвідомлюючи цілі протистояння, прийняти участь в конфлікті. В процесі розвитку конфлікту їх статуси можуть змінюватися.

Також необхідно розрізняти прямих і непрямих учасників. Останні є певними силами, переслідуючими в передбачуваному або реальному «чужому» конфлікті свої особисті інтереси. Непрямі учасники можуть: а) провокувати конфлікт і сприяти його розвитку; б) сприяти зменшенню інтенсивності конфлікту або повному його припиненню; в) підтримувати ту або іншу сторону конфлікту, або обидві сторони одночасно. Непрямі учасники конфлікту складають певну частину навколишнього соціального середовища, в якому протікають конфлікти.

На думку Г. Козирева, суб'єкти і учасники протесту можуть мати різні ранги, статуси і володіти певною силою. Ранг в перекладі з німецької мови означає звання, чин, категорія. Він визначається за принципом «вищий» – «нижчий» і передбачає завідома вигідну позицію одному із суб'єктів конфлікту по відношенню до іншого [50, с. 103–121].

Ф. Бродкін та І. Коряк запропонували наступний спосіб визначення рангів опонентів (суб'єктів конфлікту): 1) опонент першого рангу – людина, яка виступає від свого власного імені і переслідує свої власні інтереси; 2) опонент другого рангу – окремі індивіди, що захищають

групові інтереси; 3) опонент третього рангу – структура, що складається з безпосередньо взаємодіючих один з одним груп; 4) вищий ранг – це державні структури, які виступають від імені закону [10, с. 139].

Характеризуючи особливості політичних протестів, необхідно вказати на наступні: 1) політичні конфлікти і протести завжди пов'язані з боротьбою за державну владу; 2) політичні конфлікти відіграють не лише негативну роль, а й позитивну, що заключається в активному пошуку політичних союзників для створення політичних коаліцій; 3) політичні конфлікти мають специфічні джерела, такі як стосунки між політичною елітою, розбіжність політичних цінностей та політичних ідеалів і т. д. А також для багатьох політичних протестів є характерним міжетнічний та ідеологічний аспекти, який може мати і самостійне значення.

Політична ідеологія являє собою духовне утворення, спеціально призначене для цільової та ідейної орієнтації політичної поведінки громадян. Вона виконує функції організації, ідентифікації та мобілізує суб'єктів і прихильників політичного конфлікту. При переході від теоретико-концептуального рівня на програмно-політичний, ідеологія входить в програму безпосередньої політичної боротьби. Закріплені в нормах політичні ціннісні орієнтації створюють єдине правове поле для всіх суб'єктів політики. В даному випадку теж є специфіка політичного конфлікту, а саме застосування насилля в конфліктах вважається законним лише зі сторони влади [50, с. 122–123].

Аналізуючи ситуацію в Україні, неможливо не звернути увагу на ту обставину, що в постсоціалістичній країні не можна нехтувати ідеологічними настановами, які стимулюють виникнення і розгортання конфліктних ситуацій і визначають ідеологію того чи іншого конфлікту в цілому. Отже, особливістю потенційно існуючих конфліктних ситуацій, а також самих конфліктів є те, що їм, як правило, передуює ідеологічний конфлікт і від його перебігу залежить розвиток подій.

Тому, як вказує П. Демчик, особливого значення набуває аналіз стану свідомості суб'єктів потенційних конфліктів та протестів як на рівні соціальної психології, так і на рівні ідеології. Розгортання конфлікту підготовлюється і супроводжується зіткненням ідеологічних концепцій протидіючих сторін. Для України характерним є те, що в ідеологічних концепціях кожної з протидіючих сторін (наприклад, законодавчої і виконавчої влади) поєднуються наявні в суспільстві ідеологеми і міфологеми з реальними інтересами відповідної групи людей, а якщо враховувати, що в кожному конкретному випадку мова йде про зацікавленість в одному і тому ж предметі, то стає зрозумілим, чому ці концепції носять конфронтаційне навантаження [25, с. 30].

Якщо лідери протилежних сторін не в змозі абстрагуватися від ідеологічних пристрастей (а це дуже нелегко зробити), або не знаходять шляхів розв'язання ідеологічного конфлікту, то він переростає у всебічний політичний протест з використанням відповідних методів і заходів [80, с. 52].

Виникає питання про природу та форми протікання політичного протесту. К. фон Бейлі пропонує розрізняти три основні моделі Перша – це ліберальна модель. Вона основана на зіткненні групових інтересів, передбачає можливість і реальність конфлікту між ними в протилежність «державній метафізиці та функції єдиної влади». Її виразом є партійний плюралізм, що розцінюється як основа демократії. Небезпека, пов'язана з цією моделлю, полягає в тому, що є вірогідність дезинтеграції суспільства або зникнення взагалі конфліктів, якщо домінуючою стане така централізована державна влада, якій опиратися не може ні одна із груп. Наступна – це авторитарно-консервативна модель, яка основана на критиці ліберальної парламентської демократії, на протиставленні керуючої еліти та мас. Суть соціалістичної моделі тому, що вона відштовхується від протиставлення держави та суспільства, доходить до

класових конфліктів, обгрутовуючи, що політичне значення в суспільстві мають в першу чергу конфлікти між класами [59, с. 162–180].

Другим критерієм класифікації може виступати ступінь активності протестної поведінки. Відштовхуючись від методологічних положень американського політолога У. Мілбрайта, який розробив типологію політичної участі [138, р. 79.], активність протестної поведінки може бути класифікована за трьома критеріями: низьким, середнім і високим рівнями активності. Поєднання цих двох критеріїв (конвенціональність / неконвенціональні і рівень активності) характеристик протестної поведінки дозволяє виділити шість груп форм політичного протесту. Дана класифікація представлена в табл. 1.

Табл. 1.

Рівень залученості в політичний процес	Конвенціональні форми	Неконвенціональні форми
Низький рівень активності	- абсентеїзм; - читання про політику в газетах, перегляд сюжетів по телебаченню	- підписання петицій
Середній рівень активності	- обговорення політичних проблем з друзями і знайомими; - голосування	- участь у заборонених демонстраціях, мітингах; - бойкот
Високий рівень активності	- участь у роботі партій і у виборчих кампаніях; - участь у мітингах і зборах;	- участь в акціях протесту і непокори; - несплата податків; - участь у захопленнях

	<ul style="list-style-type: none"> - звернення у владні структури або до їх представників; - активність в якості політичного діяча (висування кандидатури, участь у виборах, керівництво суспільно-політичним рухом або партією) 	<ul style="list-style-type: none"> будівель, підприємств; - блокування дорожнього руху - революція
--	--	---

Слід зауважити, що прибічники підходу до визначення протестної поведінки як публічної неконвенціональної, звужують сферу протестної активності, виключаючи з цього поняття, наприклад, всі дії, які не носять відкритий публічний характер. У той же час функцію політичного протесту можуть виконувати і інші види політичної поведінки, які в умовах демократичного політичного режиму є конвенвенціональними за визначенням: електоральний абсентеїзм або певні форми голосування як вираження політичних орієнтацій, що несуть протестний заряд. Тобто, це різновиди «тихого» протесту, наслідки яких для соціально-політичного життя не менш значущі, ніж участь у активних формах.

Як показує практика політичних протестів, досить часто вони спрямовані проти соціальної нерівності, проблем, що існують у суспільстві, як правило, політичного або економічного спрямування. Найчастіше ці дії переростають у політичну форму. Соціальні конфлікти в різних сферах суспільного життя можуть протікати у формі внутрішньоінституціональних і організаційних форм і процедур: дискусій, запитів, прийнять декларацій, законів і т. д. Найбільш яскравою формою вираження конфлікту є різного роду масові дії. Ці масові дії реалізуються

у формі пред'явлення вимог до влади з боку незадоволених соціальних груп, у мобілізації громадської думки на підтримку своїх вимог або альтернативних програм, у прямих акціях соціального протесту.

Одним із сучасних проявів протесту є флешмоб – це заздалегідь спланована масова акція, в якій велика група людей (мобери) раптово з'являються в громадському місці, проводять п'ятихвилинний мітинг, виконуючи заздалегідь обумовлені дії (сценарій) і потім одночасно розходяться [134].

Початково флешмоб не був призначений для політичних акцій, дотримуючись девізу: «Флешмоб поза релігією, поза політикою, поза економікою». Флешмоби із політичними цілями були заборонені правилами, позаяк передбачалося, що це – форма вільного самовираження, мистецька акція, засіб соціального протесту через абсурдизацію, а не спосіб досягнення певних політичних цілей. Проте, така яскрава форма вираження ідей не могла опинитися поза увагою політичних сил, у тому числі й в Україні, де флешмоб швидко позиціонував свій політичний еквівалент – політичний флешмоб (політмоб) [113, с. 406].

Сьогодні флешмоб укорінився у глобальну політику, керуючись головною метою – викликати у випадкових глядачів цікавість, бажання дізнатися, що відбувається. Він перетворився в нову форму демократичної активності громадян за мережевим принципом формування (в основі – горизонтальні, а не вертикальні зв'язки).

Флешмоб абсолютно добровільне заняття. Учасники одного і того ж заходу можуть переслідувати різні цілі.

Серед можливих варіантів:

- розвага;
- відчуття себе вільним від суспільних стереотипів поведінки;
- справити враження на оточуючих;

- самоствердження (випробувати себе: «Чи зможу я це зробити на людях?»)
- спроба отримати гострі відчуття;
- відчуття причетності до спільної справи;
- отримати ефект, як від групової психотерапії;
- емоційна підзарядка;
- придбання нових друзів.

Ще одна із сучасних форм громадсько-політичної участі – перформанс. Останнім часом політичний перформанс міцно укорінюється як форма соціального протесту. Перформанс є символічною, ритуальною діяльністю індивіда чи групи з метою вразити інших. Наразі чимало реальних подій театралізується, з метою потрапити в новини, а тому вважаємо, що суб'єкти громадянського суспільства у такий яскравий спосіб виправдано можуть привертати увагу до злободенної проблематики. Використання такого методу привернення уваги щонайменше забезпечить увагу медіа. Головною метою політичного перформансу є не сам комунікативний акт, а завоювання уваги аудиторії. Адже політичний вибір багатьма здійснюється не після виваженого аналізу, а під впливом емоційного враження [114, с. 20].

Отже, політичний протест може виражатися як в конвенційних, так і в неконвенційних формах. Також очевидно, що політичний протест може мати як активні (мітинги, пікети), так і пасивні форми політичної поведінки (абсентеїзм). Ключовою ознакою політичного протесту є не стільки рівень активності, публічності або рамки конвенційної поведінки, скільки наявність негативного сприйняття державної влади, окремих аспектів її діяльності.

2.2. Передумови формування політичного протесту в суспільстві.

Як правило, політичний протест виникає там, де діють неефективні стратегії і технології здійснення влади (придушуються права меншин, невеликі права індивіда на пред'явлення претензій владі, діють системи обмежень – наприклад, у вигляді майнових, освітніх та інших цензів на участь в голосуванні і т. д.). Його найбільш поширеним джерелом є слабка прихильність громадян пануючим в суспільстві цінностям, низька солідарність з проголошеними політичними цілями режиму (через визнання їх невірними, несправедливими або застарілими), психологічна незадоволеність сформованою системою взаємовідносин громадянина і держави, страх за своє майбутнє (очікування репресій, переслідувань за політичні переконання).

Залежно від причин, які викликали протест, громадяни можуть домагатися своїх цілей або шляхом коригування урядового курсу, не змінюючи при цьому основ і принципів політичної системи і режиму правління, або борючись за зміну базисних основ і способів існування влади.

Перш, ніж перейти до розгляду безпосередніх передумов протестів, слід уточнити, що невдоволення може виникнути у економічній, культурній сферах, а сам протест бути проти політики держави, і саме в такому варіанті він уже визначається як політичний протест.

Якщо розглядати економічні передумови протестної активності, то проблеми розпочинаються тоді, коли доходів не вистачає для покриття державних витрат – або через розширення завдань держави, або через зниження надходжень. Варіантів виникнення цієї проблеми стільки, що їх короткий перелік неможливий. До напруги з державними ресурсами можуть привести надлишкові військові витрати і невдалі економічні починання; аналогічні явища відбуваються через нездатність привести

доходи у відповідність з темпом інфляції або зростанням населення країни. Переоцінка майбутніх доходів часто веде до надвеликих боргів; свою роль може зіграти корупція, яка заважає корисному витрачання фондів і спустошуючи державну казну. Фіскальна міць держави може бути поступово підірвана невеликим, але зростаючим дефіцитом; військові поразки або протиборство з елітою із фіскальних питань загрожують втратою фіскального контролю та або нестримною інфляцією, або раптовим банкрутством держави. У деяких випадках на економічне зростання і державні доходи негативний вплив може надати зміна цін у найважливіших галузях економіки. Таким чином, симптоми фіскального нездоров'я чергуються від повільного виснаження державного кредиту до роздування держборгу, стрімкої цінової інфляції, військової неспроможності, непередбаченого дефіциту і банкрутств. Проте держави рідко здійснюють настільки повний контроль над громадськими ресурсами, що не можуть впоратися із загрозою, якщо еліти об'єднують свої зусилля і резерви з метою реорганізації держави. Загроза революції виникає тоді, коли в умовах фіскальної слабкості еліти не бажають підтримувати режим. Подібне небажання може бути пов'язано з фінансовими проблемами самих еліт. Еліти, які намагаються зберегти своє багатство або вважають себе пограбованими несправедливо самовладними державцями, не схильні підтримувати слабкий режим. Крім того, еліта може бути скривджена своїм відстороненням від влади або посяганням на її привілеї і становище. Але настільки ж часто лояльність еліти (і населення) втрачається державою через розбазарювання культурних ресурсів або нехтування ними.

Доцільно окремо зупинитися на проблемі корупції, як передумови політичних протестів. На жаль, корупцію наразі можна назвати хворобою і держав із низьким рівнем демократії, і держав, що трансформуються, і тих держав, що мають стабільну і тривалу демократію. Тобто, від рівня

демократичності залежить рівень корупції, але її наявність присутня як у всіх державах, так і всіх сферах життєдіяльності держав. Ще однією відмінною ознакою корупції є її спрямованість – горизонтальна чи вертикальна. Саме вертикальна корупція за своїми масштабами викликає невдоволення в суспільстві і підштовхує до протесту. Крім того, найчастіше корупція буває економічною або політичною. Зазвичай, в сильно корумпованих державах відбувається поєднання цих двох типів. За такої умови вищою формою прояву корупції, вершиною в ієрархічній системі форм політичної та економічної корупції є захоплення держави.

Захоплення держави являє собою такий прояв корупції, за якого державна влада приватизується правлячими політико-економічними угрупованнями і всі владно-примусові повноваження та види адміністративного ресурсу державної влади спрямовуються на захоплення природних ресурсів і землі, основних потоків фінансових коштів, державної і приватної власності і майна, найприбутковіших економічних агентів як в державному, так і в приватному секторі, а також найбільш впливових засобів масового поширення інформації для їх використання в цілях матеріального збагачення членів правлячих угруповань.

При цьому, на думку Ю. Нісевича, в захопленій державі політична і економічна корупція набуває системного характеру і стає основою функціонування такої держави, витісняючи сумлінну і прозору конкуренцію і сприяючи утворенню монополій, підлеглих правлячим і угрупованням, в інших сферах в політичній, економічній, інформаційній життєдіяльності суспільства і держави [76, с. 327-346].

Політики, які прийшли до влади з метою її приватизації та подальшого захоплення держави, завжди розпочинають свою діяльність з зловживань регуляторним ресурсом в сфері кадрового забезпечення державної влади та законодавчим ресурсом. І це не залежить від того,

яким чином відбулося первинне входження у систему державної влади і управління.

Ніщо так не підриває патріотизм громадян, їх любов до своєї країни, як беззаконня, безкарність чиновників, несправедливе ставлення з боку державних органів. Люди можуть терпіти нестатки, але відчуття кричущої несправедливості призводить до втрати довіри уряду. У суспільній свідомості формується уявлення про беззахисність громадян і перед світом криміналу, і перед обличчям влади. Корупція є живильним середовищем для організованої злочинності, тероризму та екстремізму.

У світі масові виступи проти корупції, на зразок тих, на які виходили сотні тисяч громадян Південної Кореї, Франції, Румунії – справа звичайна. Вони – причина краху ряду великих кар'єр: президентів, прем'єрів, міністрів, великих цивільних і військових чиновників, в тому числі тих, які вважалися невразливими. Не дивлячись на всю самотність наша країна, на жаль, рухається в руслі цього глобального «тренду».

Подібних прикладів з різних часів можна навести чимало. У Британії, Бірмі, Італії, Таїланді, Японії, ряді інших країн. Скрізь, де корупція народжувала масові протести, вони мали особливі риси. Але і об'єднує їх багато. Нерідко вони пов'язані не з якоюсь конкретною особою, але з низкою інших проблем, що турбують суспільство. Боротьбу з корупцією часто пов'язують з виступами проти диктатури, зростання цін, спаду господарства, військових витрат. Часто акції тривають не один день; навіть якщо влада застосовує силу. Нерідко їх проводять коаліції, мобілізують своїх членів; а ті призводять друзів і близьких. Зазвичай, якщо гострота проблем вимагає громадянської сміливості і порушення заборон, то наслідки цих поліій можуть бути непередбаченими. В іншому випадку їх дії носять мирний характер. Хоча, наприклад, в Африці так буває далеко не завжди. До речі, на цьому континенті наразі самою корумпованою країною вважається Нігерія, але протестна активність там не

така висока. Це не означає, що там немає боротьби. Корупційні скандали – рутинний прийом у боротьбі елітних груп. Чи стоять за ними політичні суперники або вони стихійні, масові акції залишаються потужним знаряддям змін в елітах. У суспільствах, слабо вписаних в глобальні взаємозв'язки, де розвиток гальмують господарські кризи і диктатури, народні виступи частіше виливаються в смути.

Часом «сигнали знизу» так лякають і консолідують корупціонерів, що ті розв'язують громадянські конфлікти. Так було в Нікарагуа, Сальвадорі і багато де ще. Страх перед правосуддям спонукав влади розганяти виступи і вдаватися до жорстких заходів. Це спричиняло жертви і хаос. І лише віддаляло кінець режиму. При цьому в країнах з більш розвиненою демократією, включених в глобальні мережі і політичні структури, протести спокійніші і частіше ведуть до мирних змін.

В контексті даного дисертаційного дослідження доцільно розглянути етнічну складову політичних протестів. Етнічна ідентичність допомагає людині і етнічній групі визначити своє місце в навколишньому соціокультурному просторі, побудувати систему відносин в умовах міжетнічних контактів. Політика стирання, розчинення етнічного різноманіття призводить як до знецінення життя і ослаблення життєвої енергії людини і суспільства, так і до зниження рівня реалізації свого етнічного потенціалу, що неминуче стає причиною розпаду держави.

Не випадково існує в сучасному світі значне поширення масових радикально-національних рухів, які досить гостро ставлять питання, пов'язані з роллю і місцем етнічності й її найважливішого прояву – етнонаціоналізму – в долі поліетнічних країн. Однак найчастіше дослідники, копіюючи західні зразки конструктивістських та інструменталістських концепцій етнічності, фактично обґрунтовують необхідність впровадження жорстких інтеграційних, універсальних ідеологій замість необхідності врахування етнокультурного різноманіття,

колективних прав та інтересів етнічних груп. При цьому ними підкреслюється, що етнічність, етнічне відродження і етнічний націоналізм є лише прагнення еліт, штучні конструкти [34, с. 64–78].

Протиріччя в сфері міжетнічних контактів в сучасному світі сформували протестні рухи. На думку Ф. Файзулліна, доцільно виділити ряд основних причин їх виникнення. З одного боку, це процеси інтеграції, що супроводжуються глобалізацією економіки, об'єднанням зусиль у політичній, правовій та соціальній сферах з боку націй-держав, з іншого – процеси диференціації в інтересах, ідеології, культури, свідомості і самосвідомості представників етнічних спільнот. Ігнорування в цій ситуації специфічних рис і властивостей культури, мови, історії, менталітету, психології нечисленних народів сприяло поступовому формуванню соціального протесту, який став детермінуючим ядром соціальних рухів [110, с. 176–182].

Етноси до останнього часу вважалися лише етнографічними утвореннями і були позбавлені реальних прав суб'єктів незалежності в усіх сферах суспільного життя. Але поступово вони стали потужною силою, здатною протиставити себе «більшості» – нації-держави. У цих умовах активізувалися гострі етнічні проблеми, які довгий час вимагали свого вирішення, але відсувалися на другий план. Прагнення реалізувати свої природні права на існування, самовизначення, створення власної держави призвели до того, що етнічні спільноти поступово стали освоювати нові форми боротьби. При цьому політичні домагання етносів виявилися не тільки обґрунтованими, але і з точки зору міжнародного права цілком легітимними, бо останнє визнає за кожним народом право на самовизначення. В умовах, коли руйнуються старі ідеали і відсутня стабільність в суспільному розвитку, відбувається розпад політичних систем, підвищується цінність етнічної ідентичності, культури і етнічних спільнот в цілому. Товариства, засновані як на тоталітарних принципах,

так і на ліберальних цінностях, рівною мірою ігнорують етнічні потреби і цінності. В них, як правило, домінують інтереси нації-держави. Етнічні особливості та специфіка враховуються в межах рішення лише певного кола проблем населення і не мають широкої соціальної і правової бази для подальшого розширення і розвитку. У цій ситуації зростала потреба в реалізації природних прав етносів.

В роботах української дослідниці О. Мураховської-Картунової досить достименно проаналізовані основні гіпотези, що побутують в американській політичній думці щодо етнічних протестів та повстань. Так, автор вирізняє наступні гіпотези: етнічні протести і повстання більш імовірні при демократичних, ніж при авторитарних режимах; етнічні протести і повстання більш імовірні в державах з молодими політичними інститутами; молоді демократії менш імовірно демонструють жорстоку етнічну боротьбу; етнічні протести і повстання більш імовірні, коли країна проводить свої перші вибори в умовах існуючої політичної системи; етнічні конфлікти більш імовірні при парламентських, ніж при президентських системах; етнічний конфлікт більш імовірний при системах, які характеризуються плюралізмом, ніж при системах з пропорційним представництвом; Складається з двох взаємопов'язаних гіпотез: гіпотеза 7-а: етнічний протест більш ймовірний у системах, які характеризуються федералізмом; гіпотеза 7-б: етнічне повстання менш імовірне в системах, які характеризуються федералізмом [73, с. 88–98].

Слід погодитися з Н Кокшаровим, який вважає, що об'єктивними причинами загострення міжнаціональної напруги та протестної активності можуть бути:

по-перше, наслідки серйозних деформацій національної політики, що накопичилася за довгі десятиліття незадоволеність, виплеснувся назовні в умовах гласності і демократизації;

по-друге, результат серйозного погіршення економічного положення в країні, яке також породжує невдоволення і ворожнечу у різних верств населення, причому ці негативні настрої актуалізуються, перш за все, у сфері міжнаціональних та міжетнічних відносин;

по-третє, наслідок статичної, безмінної структури державного устрою [52].

До суб'єктивних причин Н. Кокшаров відносить наступні: соціально-економічні (безробіття, затримки і невиплати заробітної плати, соціальних допомог, що не дозволяють більшості громадян задовольняти необхідні потреби, монополія представників одного з етносів в якій-небудь сфері послуг або галузей народного господарства, і т. д.); культурно-мовні (пов'язані із захистом, відродженням і розвитком рідної мови, національної культури і гарантованих прав національних меншин); етнодемографічний (порівняно швидка зміна чисельності населення, тобто збільшення частки стороннього, іншоетнічного населення в зв'язку з міграцією вимушених переселенців, біженців); етнотериторіальну-статусні (розбіжність державних або адміністративних кордонів з кордонами розселення народів, вимога малих народів про розширення або придбання нового статусу); історичні (взаємини в минулому – війни, колишні відносини політики «панування - підпорядкування», депортації і негативні аспекти історичної пам'яті і т. д.); міжрелігійні та міжконфесійні (включаючи відмінності в рівні сучасного релігійного населення); сепаратистські (вимога створити власну незалежну державність і т. д. [52].

Якщо розглядати міжнаціональну напруженість як масовий психічний стан, то можна стверджувати, що вона побудована на емоційному зараженні, психічному навіюванні і копіюванні. Соціально-психологічні процеси в протестуючому натовпі близькі до масової психології натовпу, де індивід знижує рівень критичного ставлення до

себе і відповідальності за свою поведінку, де йде зсув від раціонального до емоційного, усвідомлення спільної сили і особистої анонімності.

На думку Валерія Тишкова, «саме через поліетнічний склад майже всі головні регіони колишнього Радянського Союзу (за винятком Вірменії після вигнання азербайджанців) практично всі протести, конфлікти і зіткнення – соціальні або політичні (починаючи з бійки молоді на дискотеках до зіткнень на вищому політичному рівні) – легко набувають етнічного забарвлення, тим самим роблячи наявні суперечності більш глибокими, більш складними і важко вирішуваними» [143, р. 62].

На думку Е. Гідденса, криваві конфлікти на всій земній кулі все частіше мають причиною етнічні відмінності. Тільки незначна частина воєн в наші дні відбувається між державами, в переважній більшості випадків ми маємо справу з громадянськими війнами на етнічному ґрунті. У світі зростаючої взаємозалежності і конкуренції все більш важливими стають інтернаціональні фактори у формуванні міжетнічних відносин, у той час як наслідки «внутрішніх» етнічних конфліктів дають про себе знати далеко за межами національних кордонів.

Природно, що етнічні конфлікти привертають міжнародну увагу і іноді призводять до прямого втручання. Так, у світовій практиці є чимало прикладів, коли створювалися міжнародні трибунали з розслідування військових злочинів з метою арешту і віддання до суду винуватців етнічних чисток та геноциду (в Югославії та Руанді і в інших регіонах). Необхідність реагувати на міжетнічні конфлікти і запобігати їм – це одна з ключових проблем, що стоять як перед окремими державами, так і перед міжнародними політичними структурами. Хоча випадки етнічної напруженості часто спостерігаються, інтерпретуються і описуються на місцевому рівні, вони все більше набувають національні та інтернаціональні масштаби [Див. детал.: 20].

Якщо проаналізувати протестну активність на етнічному ґрунті, то більшість пострадянських країн зіткнулися з такою реальністю. Це протести в балтійських країнах проти російського етносу, конфлікт між Вірменією та Азербайджаном навколо Нагірного Карабаху, свого часу протистояння Росії та Чечні, протистояння між Грузією та Південною Осетією, Абхазією, етнічні протиріччя в Узбекистані та Казахстані і т. д. Всі вищезгадані протистояння носили етнічну та релігійну складову, розпочиналися з невдоволення політикою метропольної держави, переростали у початковий протест і зростали до військового протистояння.

Якщо проаналізувати сучасну Європу, то наразі етнічна складова протестної активності теж має місце. Але саме в Європі її доцільно розглядати з двох ракурсів. По-перше, це і протести етнічних меншин проти центральної політики, і сепаратистські тенденції. Приклади таких протестів – Косово, Іспанія, Шотландія, Північна Ірландія і т. д. По-друге, нова тенденція протестної активності з етнічною складовою – це протести проти міграційної політики Євросоюзу, яка, на думку пересічного населення Європи, є загрозою стабільності. Лише за останні два роки більшістю країн Європейського Союзу проводилися такі протести, більше того, найчастіше вони виникали після терористичних актів, пов'язаних з мігрантами.

У європейських суспільствах наростають протести проти ліберальної політики влади, яка виявилася неспроможною захистити власних громадян, причому виступи набувають різноманітних форм, подекуди – взаємовиключних.

У Німеччині в місті Кельн пройшов мітинг руху «Хулігани проти салафітів», що складається з футбольних фанатів і членів правих політичних рухів, на якому активісти вимагали не приймати тисячі біженців, що прибувають до країни. У свою чергу протестні демонстрації

організували ліві й антифашистські рухи. Ще один фактор внутрішньополітичної кризи – створення громадянами паралельних силових структур. У Німеччині мешканці міст починають об'єднуватися в загони для патрулювання вулиць. Учасникам пропонують патрулювати вулиці у вихідні та під час масових заходів, щоб у разі небезпеки можна було прийти на допомогу жінкам.

Наприклад, за останні 2 роки в Німеччині відбулися кілька великих акцій протестів проти мігрантів, на житла для біженців у Німеччині стали нападати в три рази частіше, причому дві третини нападів скоїли жителі сусідніх будинків і районів, які не мали проблем із законом. У 2015 році у німецькому місті Дрезден тисячі людей взяли участь у марші, який пройшов на честь річниці створення руху PEGIDA, виступаючого проти напливу нелегальних іммігрантів і проти ісламізації Європи.

Серія акцій, спрямованих проти біженців, відбулася напередодні в німецькій Саксонії (колишня НДР).

Так, у місті Зебниць, що на кордоні з Чехією, на вулиці вишли від 2,5 тис. до 3 тис. осіб. У розташованому неподалік Цвіккау таких було до 5 тис., стільки ж поліція нарахувала в місті Плауен.

Люди спробували утворити «живий кордон», вони тримали плакати із закликами «Закрити нарешті кордон!» і гаслами «Ми – Німеччина». Крім того, серед вимог демонстрантів були такі: «Меркель має піти у відставку» і «Преса бреше» [30].

Близько тисячі людей провели в польському місті Гданськ (23 листопада 2015 року) акцію протесту проти прибуття в країну мігрантів-мусульман. Маніфестація пройшла центральними вулицями міста. Демонстранти вигукували образливі гасла на адресу мусульман, несли транспаранти із закликами відмовитися від розміщення в країні біженців. Під час маршу учасники підривали петарди. На завершення дійшло до сутичок з поліцією. Співробітники правоохоронних органів були змушені

застосувати сльозогінний газ. Чотири людини були затримані. Одночасно з акцією проти мігрантів у сусідньому приморському місті Гдиня пройшов марш солідарності з французами у зв'язку з терактами в Парижі. У місцевому костелі французькою мовою відбулося богослужіння в пам'ять про загиблих, після якого його учасники з квітами, польськими та французькими прапорами в руках пройшли центральними вулицями міста.

Країни Центральної Європи різко відреагували на план розташувати в межах ЄС 120 тисяч мігрантів, який напередодні схвалили міністри внутрішніх справ країн-членів Європейського союзу. Проти такого кроку виступили Румунія, Чехія, Словаччина та Угорщина.

На думку В. Король, ситуація з напливом мігрантів спричинила системну кризу в середовищі ЄС. Можна стверджувати про розгортання кризи на декількох рівнях. Якщо говорити про макрорівень, найбільшим фіаско концепції євроспільноти стало призупинення дії Шенгенської угоди, що було ухвалено міністрами внутрішніх справ країн ЄС. Ряд членів ЄС знову порушують питання щодо виходу зі спільноти. На рівні окремих держав (мезорівень) простежуються внутрішньополітичні кризові явища – як у формі масових заворушень, так і у виникненні парамілітарних громадських об'єднань [53].

Очевидним є те, що Європі доведеться реагувати на масштабність проблеми мігрантів і знаходити нові форми функціонування соціополітичної системи Євросоюзу, а також переосмислювати концептуальні засади існування Європейської спільноти. Мультикультуралізм та толерантність не витримали випробування часом і проблемами і, вочевидь, змушені будуть поступитися новим теоретичним постулатам співжиття націй у Європі.

Навіть в Україні є прецеденти антимиграційних протестів. Так, 27 лютого 2016 року активісти Цивільного Корпусу «Азов» Київщини долучилися до мирного протесту жителів міста Яготин проти переселення

250 мігрантів із Сирії. Місцеві жителі категорично проти такого рішення української влади та Євросоюзу. Яготинців лякає перспектива розміщення в їх маленькому містечку такої кількості сирійців, що може спричинити (як показує досвід Європи) і збільшення кількості злочинів, і поширення небезпечних хвороб, і небезпечні наслідки асоціальної поведінки сирійців [90].

Наприклад, навіть такі стабільна демократія як в США не убезпечена від етнічних протестів. Так, до прикладу, основою для масових заворушень в Балтіморі послужили труднощі, з якими з самого дитинства стикаються представники етнічних меншин. Про це заявив у той час президент США Барак Обама. Він, зокрема, зазначив, що «Це почуття несправедливості, безправ'я, коли люди не мають голосу, – все це стало однією з причин деяких з протестів, які ми бачили в Балтіморі, в Фергюсоні, і тут, в Нью-Йорку», – сказав Обама [77].

Саме тоді президент США оголосив про створення некомерційної організації, яка займатиметься розширенням можливостей для молоді з етнічних меншин.

Люди у 2015 році протестували проти жорстокості поліцейських, вийшли на вулиці Балтімора після похорону Грея, який помер 19 квітня в лікарні, куди був доставлений з поліцейської дільниці. Темношкірий житель Балтімора отримав травми під час затримання.

Спочатку акції протесту носили мирний характер, проте потім у місту почалася хвиля погромів, підпалів і зіткнень. 1 травня проти шести поліцейських, які брали участь у затриманні Грея, були висунуті звинувачення. Вони були затримані і в той же день відпущені під заставу.

Якщо в більшості європейських країн відбуваються протести проти міграційної політики, проти присутності самих мігрантів, то Франція зіткнулася з таким явищем, як власне протести мігрантів за їх права, проти дискримінації, яка, на їх думку, існує в Франції проти них. Більше того, ці

протести досить часто відбуваються за участі дітей мігрантів, точніше дітей уже народжених у Франції, які вже є тому громадянами цієї країни. Слід уточнити, що у Франції іммігранти та їхні нащадки (здебільшого) живуть в так званих передмістях. Це місця, де найбільш чітко простежуються основні соціальні проблеми країни. Їх можна порівняти з американськими кварталами для афроамериканців і, відповідно, вони характеризуються підвищеним рівнем конфліктогенності. Таким чином, протестні рухи нащадків мігрантів виникають як відповідь на незадоволеність і неефективність державної політики у відношенні до даної соціальної групи. Протестні акції є реакцією на нерівність (як соціальну, так і політичну) і дискримінацію. Це особливо актуально для молоді. Двоєке ставлення до вихідців з іммігрантського середовища не може не породжувати соціальне і політичне невдоволення. А це, в свою чергу, веде до формування протестних настроїв.

Для такого типу протестів у Франції є характерним їх неконвенціональність. Більш того, вирішальну роль відіграють прямі вуличні зіткнення – насильницькі форми протесту, спрямовані на речі і людей. При цьому на вулицях розбивають вітрини магазинів і найчастіше з них виносять товар, розбивають скло машин, підпалюють автомобілі. В ході зіткнень з підручних засобів будуються барикади. Протестуючі активно використовують каміння мостових як «зброю», застосовуються так звані коктейлі Молотова (спеціальних пляшках із запальною сумішшю, які протестуючі кидають в поліцію, попередньо підпалюючи) і фаєри (вид піротехніки). В даній формі протестних дій, як правило, йде запекле протистояння між бунтівниками та державними силовими структурами. В ході заворушень поліцією затримується велика кількість учасників, також не обходиться без значної кількості постраждалих (з боку як учасників протесту, так і поліції).

На думку дисертанта, важливим моментом, який також варто окремо відзначити, є те, що у Франції на межі тисячоліть етнічні меншини чітко розмежувалися на дві частини. Одні, відповідно до ідеології мультикультуралізму, продовжують дотримуватися своєї культури і мови та намагаються триматися осторонь. Інші, навпаки, взаємодіють з корінним населенням і намагаються асимілюватися. При цьому переважає другий тип, що, в свою чергу, впливає і на форми протестної діяльності молодих вихідців з іммігрантського середовища. На відміну від Німеччини, протестні рухи у Франції набирають силу, нащадки мігрантів все більше усвідомлюють, що політична участь може вплинути на їх соціальне становище, на фактичне, а не декларативне визнання себе повноцінними громадянами. А це, в свою чергу, все більше відбивається на функціонуванні політичної системи країни [61, с. 281–284].

Наприклад, великі заворушення спалахнули в жовтні 2005 року у Франції. Учасниками протестів стали мусульмани, арабські та північноамериканські іммігранти з передмість Парижа, які спалювали автомобілі і громадські установи. Почалися безлади з Кліші-су-Буа, поширившись на всю Францію. За 20 ночей безладів протестувальники спалили майже 9 тис. автомобілів, поліція заарештувала 3 тис. осіб. Для стримування іммігрантів парламент Франції на три місяці ввів надзвичайний стан.

Наразі важко передбачити, яка подія стане приводом для початку масових протестів у майбутньому. Протестні рухи будуть результативними лише за наявності організуючої сили протесту (фракції політичної еліти, партії або коаліції політичних сил) і якщо вдасться поєднати політичний протест «просунутих» груп з соціальним протестом незадоволеної більшості. У будь-якому випадку досвід масових протестних акцій в легальних, мирних формах слід розглядати як позитивне явище.

Масові акції протесту, що супроводжуються дестабілізацією соціально-політичної ситуації в країні, мають і конструктивні аспекти. Це спосіб повідомити владу про нерозв'язані проблеми, що не озвучуються на офіційному рівні, певний механізм громадського контролю і фактор можливих змін у суспільстві.

Висновки до розділу 2.

Таким чином, слід зазначити, що соціальні рухи виникають у певні моменти, в певних історичних умовах, розвиваються, проходять різні фази, згасають і зникають. Правильна політика держави здатна знизити соціальну напруженість у суспільстві, і тим самим запобігти виникненню великих соціальних протестів. Тим не менш, результатом таких соціальних протестів часто стає активізація політики держави в інтересах народу. Протестний рух буде результативним лише за наявності організуючої сили протесту (фракції політичної еліти, партії чи коаліції політичних сил) і якщо вдасться з'єднати політичний протест певних груп з соціальним протестом незадоволеної більшості. У будь-якому випадку досвід масових протестних акцій в легальних, мирних формах слід розглядати як позитивне явище. Масові акції протесту, що супроводжуються дестабілізацією соціально-політичної ситуації в країні, мають і конструктивні аспекти – це спосіб повідомити владу про нерозв'язані проблеми, котрі не озвучуються на офіційному рівні, це також механізм вимушеного громадського контролю і фактор стимулювання змін у суспільстві.

Функціонально протести можуть позитивно сигналізувати владі про наявні проблеми, стимулювати до реформ та більш відкритого діалогу з суспільством, але за умови мирного характеру протесту.

У випадку переростання протесту у відкритий конфлікт, повстання та революції, він звичайно несе руйнівний ефект. Тому одна із основних функцій влади – реакція на зростаюче невдоволення в суспільстві, превентивні методи – а саме ефективна економічна, соціальна політика, дотримання прав та свобод, відсутність корупції.

Для пояснення причин значних суспільних протестів можна успішно використовувати так звану концепцію депривації. Йдеться про стан, для якого характерною є явна розбіжність між очікуваннями людей і можливостями їх задоволення. Очевидно, що з часом депривація може посилюватися, зменшуватися або залишатися незмінною. Посилення депривації залежить від того, в якому співвідношенні знаходяться очікування, з одного боку, і можливості їх задоволення – з іншого. Ріст депривації може відбуватися, по-перше, при зменшенні засобів для задоволення запитів, які вже сформувалися, що спостерігається, зокрема, в умовах економічної кризи.

Автором визначено, що в останні роки серед економічних проблем лідирує проблема саме корупції, яка має властивість пронизувати не лише економіку окремо взятої держави, але й інші сфери життєдіяльності, паралізувати ефективну життєдіяльність держави і стимулювати суспільство до протестної активності. Найчастіше протести з економічних та соціальних причин переростають у мітинги, марші, флешмоби, перфоманси і навіть революції.

Щодо етнічних причин політичних протестів, то їх структурно-функціональний аналіз дав змогу визначити, що саме протести з етнічних причин найбільш радикальні, саме вони найчастіше переростають у збройні протистояння та війни. Останнім часом у світі в цілому та Європі, зокрема, посилилися протести, в основі яких – сучасна проблема № 1 – проблема міграції.

Розділ 3

Технології управління політичним протестом в світовій практиці.

3.1. Моделі управління політичними протестами.

У 90-х роках минулого століття отримав розвиток такий напрямок дослідження як «управління напруженістю», «управління протестом», «управління конфліктом». Вважалося, що подібна політика дозволить лідерам «перевести» конфлікт, протистояння в стадію врегулювання. Запропонований метод припускав наявність особливих знань, концепцій, розпоряджень, що поєднуються в політиці, психології, соціології, економіці і історії у осіб, що здійснюють процес управління конфліктом. Виявилось, що здійснення «управління конфліктом» вимагає, крім відносного спокою і порядку, значної активності [117, с. 81]. Звичайно, коли мова йде про управління протестом, конфліктом, то це пов'язується в першу чергу з діями на політичному рівні, спрямованими на зниження насильства. Трансформація конфлікту припускала переклад відносин сторін в рамки співпраці, взаєморозуміння і т. д. Управління залежить від поглядів «управляючих» на методи і засоби, застосовані в конкретній ситуації.

І. А. Клімов вважає, що ефективність протестної дії, що розуміється як здатність домогтися від влади виконання пропонованих вимог, визначається двома інституційними факторами: соціальною мобілізованістю протестуючих і респонсивністю влади [48, с. 76]. Під соціальною мобілізацією розуміється процес формування нових суб'єктів соціальної діяльності, солідарних спільнот, які одночасно з набуттям внутрішньої цілісності отримують можливість перетворювати систему соціальних відносин на підставі альтернативного ціннісно-нормативного «фрейма» (ідеології, міфу, картини світу), взятого в якості суб'єктивного

сенсу соціальної дії. Соціальна мобілізація передбачає становлення колективного суб'єкта протестної дії, його здатності встановлювати правила і процедури, на основі яких здійснюється дана діяльність, а також формування внутрішньогрупової ідентичності та солідарності, що сприяють підтриманню цілісності колективного суб'єкта. Що стосується респонсивності, то найбільш чітко і продуктивне її визначення сформулював А. Етционі, визначивши її як організовану здатність системи сприймати вплив і реагувати на нього оптимальним чином [132].

У визначенні важливими є два аспекти: перший – це «організована здатність», що розуміється як наявність у системі влади необхідних правил і інститутів. А. Етционі виділяє три параметра респонсивності як організованої здатності:

- здатність до систематизації інформації, що надходить, до накопичення і пошуку наявних знань, відомостей і досвіду (в тому числі і досвіду прийняття рішень);

- здатність формувати, планувати вплив відповідно з інформацією та вимогами (потребами) системи як цілісності і окремих її частин;

- здатність до еластичності – вміння адаптуватися, знаходити баланс між соціальними вимогами громадян і потребами о виживання.

Другий аспект, який слід підкреслити в дефініції А. Етционі, – це вказівка на «оптимальну відповідь».

Існує тісний зв'язок між двома властивостями соціального управління – контролем, тобто застосуванням влади, і респонсивністю. Оптимальне поєднання цих властивостей виражається в досягненні максимально можливого балансу згоди і примусу (маніпуляції) [132, р. 104-105]. Якщо керуюча структура проявляє зайву лабільність, сприйнятливість до спрямованим на неї сигналам, вона виявляється нездатною концентрувати знання про ситуацію, ефективно виробляти і послідовно реалізовувати власні рішення, так як змушена витратити час і

ресурси на те, щоб гасити обурення, на неефективне узгодження власних рішень і намірів, внесення коректив в діючі проекти, коректуру корекції і т. п. Таким чином, протестна дія у своїй динаміці визначається, з одного боку, здатністю протестуючих ефективно досягати поставлених цілей, з іншого – реакцією влади.

Управління політичним протестом у даний час – це цілеспрямований технологічний процес впливу одних акторів протесту на інших. Наразі вирізняються чотири умовні категорії акторів політичного протесту: влада, лідери протесту, спонсори протесту і основна маса пересічних учасників протесту.

Перша категорія акторів політичного протесту – влада. Їй, як правило, відводиться роль відповідача. Влада включає в себе різні за правовим статусом суб'єкти, які виступають єдиною силою:

- 1) вищі керівники органів державної влади та органів МСУ, претензії до діяльності або бездіяльності яких пред'являють протестуючі;
- 2) уповноважені органи влади, які безпосередньо взаємодіють з іншими акторами протесту (підрозділу, погоджують масові заходи опозиції, підрозділи інформації та ідеологічної роботи, підрозділи по роботі зі зверненнями громадян та ін.);
- 3) зацікавлені органи влади (підрозділи, що відповідають за реалізацію соціально-економічної політики, медицини та освіти й ін.);
- 4) правляча політична сила або провладні політичні та громадські організації (ресурс громадської підтримки влади);
- 5) правоохоронні органи, які юридично не є будь-якою стороною в конфлікті, але фактично можуть виконувати волю політичного керівництва;
- 6) приватні та державні установи і підприємства, до діяльності яких висловлюють претензії протестуючі.

Багато значущих соціально-економічних конфліктів, в яких спочатку не приймали участь органи влади, мають тенденцію переходити в розряд політичних через те, що їх врегулювання часто вимагає прийняття політичних рішень.

Друга категорія акторів політичного протесту – лідери протесту. Вони розробляють стратегію опозиційного руху, намагаються об'єднати протестний рух, конструюють загальну ідеологію, формулюють цілі протесту, ведуть переговори з владою від імені всіх учасників.

Третя категорія – спонсори протесту, або вигодонабувачі, якіщо фінансують проведення опозиційних акцій, що стимулюють діяльність лідерів протесту, при цьому переслідують свої політичні та економічні цілі. Четверта категорія авторів політичного протесту – це рядові учасники акцій протесту, або основна маса протестуючих [43, с. 110–113].

Без існування всіх чотирьох акторів, за винятком тих випадків, коли спонсорами є лідери протесту, протест може бути тільки соціально-економічним, але ніяк не політичним.

В контексті даного дисертаційного дослідження буде важливим зупинитися на проблемі лідерства в протесті. Будь-яке дослідження, що стосується лідерства в політичній сфері, орієнтується, в першу чергу, на підхід М. Вебера щодо типології лідерства. Так, вчений вважав, що стиль поведінки лідера може бути трьох типів – традиційне, харизматичне й раціонально-легальне.

Традиційне лідерство ґрунтується на авторитеті звичаїв [11, с. 645]. Лідер цього типу отримує і здійснює владу не завдяки власним достоїнствам і заслугам, а відповідно до традицій і звичаїв. Традиційне лідерство характерне для доіндустріального, тобто рабовласницького і феодалного, суспільства. Влада традиційних лідерів – це, насамперед, влада аристократичної знаті.

Харизматичне лідерство ґрунтується на вірі в незвичайні якості і здібності лідера, його винятковість [Див.: 11]. У політичній практиці під харизмою розуміють такі риси індивіда, які оточення сприймає як незвичайні, недоступні іншим, а тому визнає його за правителя.

Харизматичне лідерство виникає в суспільстві, як правило, в кризові періоди. Спонукальним мотивом до передання влади харизматичному лідерові є усвідомлення широкими масами, а також значною частиною правлячої еліти нездатності наявних у країні представницьких інститутів вивести країну з кризи, консолідувати суспільство навколо тієї чи іншої цілі суспільного розвитку. Це викликає потребу в різкому посиленні впливу виконавчої влади і пошуку політичного лідера як месії, здатного вивести країну з глибокої й затяжної кризи.

Раціонально-легальне лідерство базується на переконанні в законності й раціональності встановлених порядків та у праві на панування органів, які здійснюють владу [Див.: 11]. Ці органи та їхні керівники – політичні лідери – обираються через демократичні процедури, їм надаються повноваження, за зловживання якими вони несуть відповідальність перед виборцями.

Якщо опиратися на типологію М. Вебера, то для політичного протесту необхідний лідер саме харизматичного типу. Лідер, виняткові якості якого будуть стимулювати суспільство до політичної активності. Але тут слід зробити зауваження, що досить часто харизматичні лідери, отримавши владу шляхом протестів та революцій, перероджуються в диктаторів. Таких прикладів у історії людства достатньо – це і Гітлер, і Фідель Кастро (Куба), Бабрак Кармаль (Афганістан), Жан-Бертран Аристид (Гаїті), Чарльз Тейлор (Ліберія), Курманбек Бакієв (Киргизстан) та ін.

Взагалі, до недавнього часу спроби революцій насадити демократію неминуче закінчувалися провалом. Необхідність консолідації нового режиму перед обличчям боротьби з внутрішніми і зовнішніми ворогами, навпаки, приводила до встановлення авторитарних режимів, нерідко в образі популістської диктатури, подібно тим лідерам, яких уже згадували в дисертаційному дослідженні. Крім одноосібної диктатури можливий варіант створення однопартійних держав, таких як Мексика під владою Революційної інституційної партії або керовані компартіями СРСР і держави Східної Європи. Взагалі, боротьба, необхідна для захоплення і утримання влади під час революцій, зазвичай вносить свій внесок у воєнізований і насильницький характер нових революційних режимів. Тому більше виключення, ніж правило, що є приклади революцій – на Філіппінах у 1996 р., в Південній Африці в 1990 р., в східноєвропейських державах у 1989–1990 рр. та ін. – несподіваний крах старого режиму відразу ж привів до встановлення нових демократій, нерідко всупереч масовим очікуванням повернення диктатури. Мабуть, в даних випадках встановлення демократії сприяли такі чинники, як: відсутність зовнішньої військової загрози, сильна особиста відданість революційних вождів демократії та істотна зовнішня підтримка іноземними державами нових демократичних режимів.

Лідерів можна класифікувати також за їхнім ставленням до перспективи подальшого суспільного розвитку. За Р. Такером, за цим критерієм виділяються такі три типи лідерства: консерватор, реформатор, а також революціонер [Див. детал.: 105]. Звичайно, що для протесту найбільш вдалий тип політичного лідерства, згідно з даним критерієм, – це лідер-революціонер.

Консерватор намагається зберегти давні цінності, які існують в суспільстві. Оскільки для сучасних консерваторів зрозуміло, що суспільство не залишається незмінним, вони намагаються адаптувати

цінності до нових умов. Реформатор прагне змінити суспільні структури, норми, що віджили, надати суспільному розвиткові динамізму, скерувати його у прогресивне русло. Революціонерами серед політичних лідерів прийнято називати таких лідерів, які виявляють прагнення змінити суспільні структури, цілковито відкидаючи існуючі в суспільстві цінності, намагаючись радикально змінити суспільний лад відповідно до власних переконань, які ґрунтуються на абстрактних, здебільшого утопічних, ідеологічних схемах.

Ж. Блондель запропонував власну класифікацію політичного лідерства, виходячи із двох критеріїв. На його думку, у відповідності до першого з них, Ж. Блондель пропонував поділяти політичних лідерів на таких, які намагаються або стабілізувати суспільство, або, навпаки, змінити його. У відповідності до другого, Ж. Блондель пропонував поділяти політичних лідерів на видатних людей і політичних виконавців [9, с. 443–444]. Щодо першого випадку, то в протестній діяльності два типи лідерства є допустимими, щодо другого – то це лідер – видатна особа, адже виконавець для протесті може виконувати лише другорядну роль.

Відомий спеціаліст із конфліктного лідерства Марк Герзон у своїй праці «Лідерство через конфлікт» пропонує наступну класифікацію: лідер-менеджер, лідер-демагог, лідер посередник.

В контексті дисертаційного дослідження варто звернути увагу саме на лідера-демагога. Так, М. Герзон зазначає, що, використовуючи природний страх людей перед чимось чужорідним, такі лідери отримують величезну владу і необмежено користуються нею – це і диктатори в якій-небудь країні, і корпоративні тирані, і шкільні хулігани.

Коли до влади в компанії або співтоваристві приходять демагоги (навіть на короткий час), наслідки можуть бути жахливими: економічні та політичні кризи; екологічні проблеми, коли лідери відмовляються

визнавати факти, що свідчать про пряму глобальну загрозу, і не бажають вживати термінові і своєчасні кроки; виникають політичні проблеми, коли, наприклад, поліції віддається наказ атакувати мирну демонстрацію протесту, і в результаті гинуть сотні людей. Найгіршим результатом можуть стати непотрібні війни і геноцид, що накладають потворний відбиток на життя цілих поколінь [19].

Досить наочний приклад наводить М. Герзон стосовно лідера – демагога. Так, автор описує ситуацію, коли Герман Герінг в 1946 році при розмові в своїй тюремній камері з психіатром чесно відкрив секрет стратегії демагога: «Політику країни визначають її лідери, і їм досить просто об'єднати людей, як в умовах демократії, так і в умовах фашистської диктатури. Явно або неявно, але люди завжди підуть на заклик лідерів. Все, що вам потрібно, – це сказати їм, що вони піддаються ворожій атаці, а після звинуватити миротворців в недостатньому патріотизмі і прагненні піддати країну ще більшій небезпеці. Все працює однаково в будь-якій країні» [Цит. за: 19].

Розглянувши основних суб'єктів політичного протесту та вирізвивши найвагомішу роль саме лідерів, доцільно звернутися до динаміки політичних протестів, з метою пошуку оптимальної моделі управління цим складним феноменом.

Американський соціолог Е. Даунс вважає, що протестні рухи складаються з 5 стадій. Перша, предпроблемная, позначає період, коли деяка негативна ситуація вже помічена експертами, але ще не привернула уваги громадськості. Друга, названа ним фазою «тривоги і ентузіазму», позначає визнання наявності фактору ризику і ентузіазму щодо можливості його усунення шляхом колективної дії. Третя фаза – це усвідомлення ціни питання. Четверта – це стадія згасання інтересу. Часто це пов'язано з тим, що суспільство «раптом» відкриває іншу проблему і переключаче свою увагу на неї. П'ята, постпроблемна стадія, – це стадія

продовження зниження суспільного інтересу до даної проблеми [130, р. 74].

На думку В. Костюшева, теоретична – «робоча» модель протесту володіє описовими, пояснювальними і прогностичними можливостями в розумінні протесту в перспективі актуального політичного циклу, яка включає в себе наступні – взаємокомплементарні – теоретичні конструкти (показники):

(1) рівень відносної депривації, що дозволяє визначати як стан соціальної тривожності, невдоволення і готовності протестувати (потенціал протесту), так і потенційних акторів сцени протесту – з припущенням їх наявності в групах з високим рівнем відносної депривації («нові бідні»),

(2) стан структури ціннісних конфліктів, що формується з системи стійких ціннісних неузгодженостей між актуальними поколіннями і між ціннісно некомпліментарними групами в одному поколінні (в молодіжному середовищі),

(3) формування і стійкість / мінливість як традиційних (станових, статусних, професійних), так і нових (проектних) – ідентичностей і спільнот (солідарностей), їх артикуляція в ідеологічні конструкти і вимоги протестуючих (дискурс протесту);

(4) спрямованість і динаміка процесів конвертації ціннісних конфліктів поколінь і груп – з поля культури в поле економіки і політики;

(5) рівень радикалізму державних інститутів, перш за все силових відомств, включаючи міру неправових силових практик в репертуарі дій державних інститутів – в структурі політичних можливостей;

(6) міра неузгодженості / консолідації владних груп в системі державної влади як умова формування, солідарності і елімінації соціального протесту;

(7) міра відкритості/ закритості органів влади від суспільства;

(8) незавершеність циклу радикальної політичної модернізації в сполученні з незавершеними циклами радикальної ідеологічної і радикальної економічної модернізації, які визначають структуру політичних можливостей протесту;

(9) спрямованість і функціональність колективних протестних дій (репертуар протесту) в сполученні з репертуаром дій інших акторів поля політики і державних інститутів по відношенню до протестуючих акторам (тактики ігнорування, репресій, переговорів і узгодження), що фіксується в завершеності або незавершеності циклу протесту;

(10) інтерпретація протесту в категоріальному апараті теорії практик, розуміння дискурсу і репертуару протесту як функціонально значущих протестних практик [54].

Як помітно, першим і мабуть пусковим елементом у багатьох пояснювальних моделях протесту є відносна депривація. Отже, механізмом, що спонукає до протесту, є збільшення розриву між швидким зростанням очікувань, викликаних суспільними змінами, і можливостями їх реального задоволення. Це суб'єктивне відчуття незадоволеності, яке проявляється у відношенні до свого справжнього дискомфорту. Вихідною тут є теза, що окремі індивіди і групи відчують стан депривації головним чином на підставі порівняння, зіставлення своїх соціальних умов з умовами інших індивідів або груп в негативному для себе світлі. Так, суб'єкт А буде перебувати в стані відносної депривації у відношенні до об'єкта Х (найчастіше розуміється як певний рівень соціального благополуччя, добробуту) в разі, якщо: суб'єкт не володіє Х; суб'єкт хоче мати Х; суб'єкт порівнює своє становище з деякими суб'єктами, що володіють Х; суб'єкт розглядає як реальне і здійсненне своє володіння Х [82, с. 150-151].

Автор дисертаційного дослідження послідовно дотримується думки розгляду політичного протесту в межах саме конфліктологічної

парадигми, тому пропонує вдатися до розгляду управлінських технологій політичного протесту, базуючись на відомі стадії політичного конфлікту, які можуть бути сумісними зі стадіями політичного протесту. Адже, ніж перерости безпосередньо у відкритий конфлікт, протест проходить латентну стадію (накопичення незадоволення і до моменту усвідомлення, що існує незадоволення), далі за умови реакції влади на існуючі протестні тенденції відбувається або відкритий протест (у різних формах), або його придушення, або задоволення потреб протестуючих і зникнення протестної проблематики. Саме на цьому етапі протест може перетворюватися в революцію або війну. І звичайно латентна постконфліктна фаза. На кожному із згаданих етапів, в незалежності від того, хто стоїть за процесом управління протестом, повинні вчинятися певні управлінські дії.

Доцільно управлінський процес розпочати із прогнозування протесту, під яким (як початковим етапом управління і видом управлінської діяльності) мається на увазі виявлення передумов та з'ясування причин виникнення потенційного протесту, а також визначення його сутності, характеру й функціональної спрямованості та розрахунку імовірних наслідків як для сторін, так і для всього суспільства. Певною мірою цей етап в управлінні відповідає латентній передконфліктній стадії в динаміці конфлікту. На цьому етапі слід звернути увагу на визначення предмету суперечки, вияснити мотиви та істинні причини, співвідношення сил. Від перших оцінок ситуації залежатиме, яким чином розвиватиметься протест. Коли несумісні інтереси уже виявлені, теоретично можливо прийняття міри для попередження. Такі засоби можуть бути засновані на глибокому та точному аналізі причин, істинних інтересів сторін. Даний аналіз повинен виявити зони деструктивних протиріч, визначити, чи не є несумісність цілей сторін уявною, що стала результатом невірної інтерпретації своїх же

інтересів. Оцінка балансу сил, наслідків можливого конфлікту дасть змогу викликати корекцію цілей сторін до початку відкритого етапу. Можливо також прийняття попередніх засобів для захисту, в разі необхідності, певних верств населення.

Наступні етапи в управлінні протестом співвідносяться із відкритою фазою конфлікту. Під запобіганням ескалації політичного протесту мається на увазі другий етап управління та вид управлінської діяльності, спрямований на недопущення його загострення і розширення масштабів. Тобто, недопущення переростання протесту і відкритий конфлікт. Основою для прийняття мір з управління є визначення факторів, що сприяють або перешкоджають ескалації протесту, і власне прийняття мір по послабленню перших та посиленню других. Найбільш доступними мірами є втрата сторонами ресурсів для нарощування протесту.

Варто звернути увагу на моделі саме «кольорових революцій», які завжди супроводжуються відправною точкою – протестом. Так, кольорові революції часто називають технологіями або інструментами «м'якої сили», яка розуміється в тому ракурсі, який дав для цього терміну Дж. Най [140]. Цей підхід, заснований на принципі аналогії (зовні кольорові революції – це несилкові технології зміни політичних режимів), не зовсім точний і часто вводить в оману, змушуючи вважати кольорові революції м'якшою і тому більш прогресивною і менш соціально небезпечною формою впливу на авторитарні режими. Тим самим розгортається кампанія з пропаганди кольорових революцій в піку будь-яким формам власне збройних переворотів. Отже, важко визначити, що насправді є більш небезпечним явищем для міжнародної безпеки в цілому: кольорові революції або локальні збройні конфлікти, і сучасний Близький Схід, занурений кольоровими революціями в «керований» хаос, є повним тому підтвердженням. Тим не менш, представляється досить очевидним, що сучасні кольорові революції за своєю природою – це не форма прояву

«м'якої сили». Кольорові революції – це не що інше, як організаційна форма здійснення державного шантажу (тобто шантажу, об'єктом якого є незалежна і суверенна держава), який маскується під легендою і гаслами національної революції.

На думку А. Манойло, модель кольорової революції складається з п'яти основних етапів, або фаз:

1. Будь-яка кольорова революція починається з формування в країні організованого протестного руху – основної рушійної сили майбутньої кольорової революції. Рекрутують активістів з молодіжного середовища, яке надзвичайно рухомо і легко захоплюється різними яскравими закликами і гаслами.

2. З підпілля ця мережа виходить на вулиці великих міст одночасно і за умовним сигналом, який носить назву інциденту. Таким інцидентом може стати будь-яка подія, шокує суспільство і отримуючи потужний громадський резонанс. Як правило, його ініціюють спеціально.

Дуже важливо, щоб інцидент привернув увагу всього суспільства і став предметом широкого обговорення, інтерпретації, наростання загального збудження і ініціювання стихійних форм масової поведінки.

3. Після того, як інцидент стався, протестна мережа виходить з підпілля на вулиці, де групи активістів з осередків стають каталізатором стихійних масових процесів, які залучають до цього процесу всі великі верстви населення.

4. Наступний крок в схемі кольорової революції – формування політичної натовпу. Для цього вибирається досить велика площа (майдан), де могли б розміститися значні маси народу.

5. Від імені натовпу до влади висуваються ультимативні вимоги, під загрозою масових заворушень і – рідше – фізичного знищення. У тому випадку, якщо влада не витримує цього напору, стихія її змітає. Якщо влада приймає виклик і висловлює готовність чинити опір, натовп стає

основним таранним фактором удару, який наносять по владі автори кольорової революції. Надалі така революція неминуче переростає в заколот, а в деяких випадках – в громадянську війну, що супроводжується військовою інтервенцією [67].

Звичайно, якщо потенціал протесту уже існує, варто акцентувати управлінську діяльність на те, аби він залишився в конституційних рамках, недопущення невідворотних наслідків для суспільства, тому для цього необхідно виконувати ряд умов:

- створення серйозного базису довіри населення до політики та політиків;
- пріоритет професійних якостей, а не національних (родинних зв'язків, особистих симпатій при кадровому формуванні органів влади;
- створення демократичних організацій по контролю за діями та зміною влади;
- припинення діяльності екстремістських (національних, релігійних) організацій та рухів;
- заохочення створення і удосконалення інститутів громадянського суспільства зі властивими йому толерантними багатосторонніми зв'язками.

Компаративний аналіз політичних протестів у світовому контексті дав змогу прийти висновку, що всі вони завершуються одним із вказаних варіантів:

- суттєве, але не повне узгодження інтересів і позицій конфлікуючих сторін (компроміс);
- їх взаємовигідне примирення (консенсус);
- перемога однієї сторони над іншою.

Отже, кожен протест носить технологічний характер, відбувається за зазвичай такими стадіями як латентна передконфліктна, відкрита та постконфліктна. На кожній із стадій відбувається процес управління

протестом. В залежності від того, хто є суб'єктом управління політичним протестом застосовуються технології стимулювання або придушення політичного протесту.

3.2. Особливості технологій стимулювання політичних протестів.

Важливою і особливою відмінною рисою сучасного протесту є його технологічність, що проявляється в застосуванні різних високотехнологічних засобів для візуалізації протесту з використанням карнавальних прийомів і яскравих символів. До того ж широко використовуються засоби комунікації для мобілізації громадян, серед яких перше місце займає мережа Інтернет. Політичний протест може проявлятися в різних формах: легальній або нелегальній, спланованій або стихійній, активній або пасивній, традиційній або інноваційній. Саме до інноваційних форм можна віднести віртуальний політичний протест, який характеризується високою технологічністю і суспільною значимістю в епоху широкого поширення електронних медіа.

Наразі в теоретичному сенсі вирізняється 5 основних напрямків до вивчення віртуальної мережевої протестної активності в західній і вітчизняній науці: теорія «розумного натовпу» (Г. Рейнгольд), теорія мінімізації витрат (К. Ширки, А. Невесенко), теорія мереж і потоків (М. Кастельс, С. Докука, А. Гапич, Д. Лушніков), теорія солідаризації та соціального перфомансу (Дж. Александер, І. Ксенофонтоса), теорія слактивізму (Е. Морозов, З. Бауман).

На основі цих підходів йде мова про принципово нові форми прояву громадських ініціатив через зростання інтенсивності мережевих взаємодій (приєднання до товариства (групи), участь в мережевих дискусіях, поширення і схвалення інформації і т. д.), залучення широких

верств населення до протестної риторики, миттєва реакція на виникаючі в суспільстві проблеми та ін.

На думку А. Столярова, важливо розрізняти політичні протести, які ведуться в Інтернет-ЗМІ, на персональних сторінках політиків, у соціальних мережах, і протести, які, використовуючи технічні характеристики мережі, відбуваються на вулицях. Завдання в такому випадку полягає в тому, щоб виявити протестні настрої, повідомити місце і час проведення акції і забезпечити інформаційний супровід протесту. Так, після початку акції «Окупуй Уолл-Стріт» в Нью-Йорку 17 вересня 2012 року, демонстранти виступали проти наростаючої соціальної нерівності в глобальному масштабі. Завдяки широкому використанню учасниками соціальних мереж та інших інтернет-комунікацій подібні акції поширилися спочатку на інші американські міста, а потім і на інші країни. При цьому через Інтернет поширювалася не тільки ідеологія руху, а й напрацьовані учасниками методики організацій акцій, звернення зі ЗМІ, правоохоронними органами і т. д. Тобто, в конкретному випадку мова йде про використання Інтернету не як платформи для протесту, а в якості технічного засобу для збільшення масштабів акції [74, с. 77–84].

Аналогічний приклад можна привести із подіями в Україні взимку 2013–2014 року, коли саме через Інтернет відбувалася комунікація між учасниками протесту, саме через Інтернет відбувалася мобілізаційна активність.

Але якщо для більшості країн світу використання Інтернет-ресурсів у політичній активності є нормою, то події в Арабському світі в 2010 році та використання Інтернету з протестною метою було непередбачувано для арабських лідерів. Масові акції протестів призвели до падіння режиму в ряді арабських країн: Тунісі, Єгипті, Лівії, а також в Ємені. Демонстрації противників діючої влади також відбулися в Алжирі, Йорданії, Марокко, Омані, Кувейті, Лівані, Саудівській Аравії та ін. На думку Є. Примакова,

масштабна протестна хвиля стала несподіваною головним чином тому, що недооцінили можливості сучасних комунікацій, зокрема Інтернету. Особливо це було характерно для Єгипту – там соціальні мережі миттєво згуртували молодь, вивели на вулиці мільйони демонстрантів. Єгипет, «заразившись від Тунісу», став основним ядром «арабської весни», звідти хвиля пішла далі – в Лівію, Сирію, Ємен, Бахрейн. Такий масштаб став несподіваним для всіх [88].

Оцінивши силу мережевих медіа, уряди арабських країн розпочали відключати Інтернет. Зокрема, влада Тунісу блокувала повідомлення в «Живому Журналі», а також в системі мікроблогінгу Twitter. В Єгипті уряд навіть дійшов до повного відключення Інтернету великими провайдерами (Etisalat Misr, Link Egypt, Telecom Egypt і Vodafone / Raya), а також часткового відключення мобільного зв'язку. Процедура повного відключення глобальної мережі Інтернет була здійснена і в Лівії.

В. Прохватулов, Н. Беляков вважають, що «багаторічне блокування інтернету в Тунісі не вберегло країну від перевороту. Відключення інтернету в Єгипті лише призвело до того, що на вулицю вийшло кілька тисяч розлючених молодих людей, а економіка країни зазнала збитків у розмірі 90 млн. доларів за перші 3 дні «Блек-аута» [91].

Тому виникає питання: чи варто віддавати ролі соціальних мереж таке велике значення? Чи стали Twitter і Facebook знаряддям організації акцій протестів проти існуючих режимів?

За даними арабської газети «Аль-Ікцісідійя», на сьогоднішній день в Facebook зареєстровано 70 млн користувачів з арабських країн [4]. Таку популярність Н. Махмудов пояснює тим, що «соціальні мережі, які вважалися аж до початку революцій в арабських країнах в основному місцем спілкування молоді та реклами різних товарів, раптом перетворилися на новий майданчик політичного впливу на країни і

суспільства. Це, в свою чергу, призвело до нової популярності соцмереж» [69].

На думку Чень Ді, використовуючи ЗМІ як дієвий інструмент формування громадської думки і впливу на ідеологічну обстановку в країні, активісти громадянського населення арабських країн зрозуміли, що соціальні мережі досить ефективно виконують цю задачу. Таким чином, виходить, що це «Арабська весна» створила популярність соціальних мереж, а не соціальні медіа спрогнозували арабську революцію. При розгляді ролі соціальних мереж в арабських революціях відзначається, що Facebook, Twitter та інші не існують самі по собі і не грають жодної самостійної ролі. Вважається, що Facebook використовується для призначення дати, Twitter – для тактичного реагування на ситуацію, Google і YouTube – для інформування громадськості. Однак – це лише відведені їм ролі інструментів у складному комплексі революційних заходів [119, с. 189–194].

Варто погодитися з думкою професора Бамбергського університету А. Юнгерра, що, «... якщо соціальні мережі мобілізували людей на протестні дії та вихід на вулиці, то справжніми «структурами», які «рухали» ці революції, стали саме супутникові електронні ЗМІ» [145].

Отже, соціальні мережі відіграли ключову роль у заохоченні свободи вираження думки в арабському світі на тому етапі, так як через них відбувалася трансляція новин без безпосередньої вказівки влади, в той час як традиційні ЗМІ (газети, журнали, радіо і телебачення) публікували тільки ту інформацію, яка була схвалена владою. Не слід забувати, що такі сайти, як Facebook, Twitter, YouTube та інші, в кінці кінців є лише інструментами, які можуть бути двигунами подій. Але є чинники, як економічні, так і соціально-політичні, які можуть бути більш вагомими для виникнення суспільних хвилювань, так як революції спалахували в усі часи, ще задовго до появи соціальних мереж.

На думку І. Ксенофонтової, необхідно відзначити, що комунікація в протестних спільнотах є досить щільною. Насичення цих віртуальних майданчиків новою інформацією відбувається постійно і безперервно. З одного боку, активність стимулюють модератори спільнот, постійно представляють нові інформаційні приводи, з іншого – самі користувачі, очевидно, відчують потребу і в самостійному обговоренні політичних і навколополітичних тем. Проте переважаючою формою участі все ж залишаються пасивна форма віртуального схвалення, участь в голосуванні і поширення інформації. Перед кожною з акцій протесту питання про самовизначення – «Хто ми і чого ми хочемо?» – виникає знову і знову. Протягом багатьох місяців користувачі обговорюють в співтоваристві проблему відсутності чіткого списку політичних вимог протестного руху і намагаються виробити такий список за допомогою практики Інтернет-голосувань. Інтернет дає можливість для додаткової перевірки політичної позиції кожного протестуючого [58, с. 114–116].

Отже, основною метою існування протестних онлайн-спільнот є поширення інформації про протестні дії і, відповідно, забезпечення максимальної мобілізації різними способами. При цьому в співтоваристві підтримується певний імідж руху: незважаючи на деяку радикальність вимог, протест описується як мирне загальногромадянське рух, яка об'єднана за принципом негативної солідарності, тобто солідарності проти існуючої влади.

Звичайно, соціальні мережі є новим потужним інструментом соціальних і політичних технологій. Вони об'єднують людей різних релігійних конфесій, національностей, сфер діяльності, віку, інтересів і соціальних статусів. У квітні 2012 року була запущена Глобальна ісламська соціальна мережа на восьми мовах світу, на Кубі створена перша національна соціальна мережа, покликана об'єднати студентів університетів, середніх навчальних закладів та інших молодих кубинців.

По всьому світу створюється велика кількість соціальних мереж, що мають політичну спрямованість. Але тут можна говорити і про серйозні проблеми, які можуть спровокувати можливості соціальних мереж. Крім інтеграції та соціалізації, соціальні мережі часто породжують і сприяють породженню ненависті між користувачами різних конфесій, релігійних переконань, расових приналежностей.

«Революція парасольок» у 2014 році в Китаї також відбувалася із активним використанням соціальних мереж. У вересні 2014 р. Постійний комітет Всекитайських зборів народних представників (ПК ВЗНП) прийняв рішення провести реформу виборчої системи в Гонконзі – в спеціальному адміністративному районі Китайської Народної Республіки (КНР), в якому діяло виборче законодавство з часів протекторату над цією територією Великобританії, яка передбачає скасування чинної системи виборців і переходу до всенародного голосування з «муніципальним фільтром». Суть реформи зводилася до того, що на виборах 2017 р. спеціальний комітет завчасно затвердить ряд кандидатів, за яких буде запропоновано проголосувати.

Не отримавши поступок з боку китайського уряду, гонконгські студенти через соціальні мережі закликали бойкотувати шкільні та університетські заняття, але потім кількість протестуючих почала збільшуватися, і, як підсумок, масовий протест вийшов на вулиці. Офіційною датою початку протестної акції є 1 жовтня 2014 р., але вже 28 вересня 2014 р. центральний район Гонконгу був стихійно зайнятий студентами.

В ході акцій протесту для обміну інформацією жителі Гонконгу активно використовували соціальні мережі. Так, з 26 вересня по 31 грудня 2014 року в Twitter зафіксовано понад 100 млн повідомлень, присвячених цим протестам. За допомогою додатка Instagram поширювалися фотографії з демонстрацій.

Але китайська влада врахувала досвід протестів у Північній Африці і здійснила спробу взяти під контроль соціальні мережі. В ході акції більшість китайських ЗМІ отримало вказівки мінімізувати висвітлення цих подій, і якщо офіційні новинні портали розповідали про мітинги, то їх називали незаконними і такими, що вийшли з-під контролю. Крім того, владою КНР використовувався метод обмеження доступу до соціальних мереж. Так, вперше влада Китаю заблокувала доступ до Instagram у континентальній частині країни. Причиною блокування стало розміщення користувачами фотографій з акцій протестів.

Слід уточнити, що ще на самому початку протестного руху, побоюючись обмеження доступу до Інтернет-ресурсів, близько 100 тисяч жителів Гонконгу завантажили додаток для обміну текстовими повідомленнями FireChat3, що дозволяє обмінюватися інформацією без доступу до мережі Інтернет за допомогою Wi-Fi або Bluetooth [126].

Прикладом боротьби із соціальними медіа є і політика Великобританії в протестних подіях 2011 року. У Лондоні в серпні 2011 р. в причетності до погромів запідозрили Twitter, Facebook, а також смартфон BlackBerry.

Дійсно, соціальні медіа та сервіси надають людям унікальну можливість майже миттєвого інформування великої аудиторії, тим самим виступаючи одними з найефективніших засобів комунікацій для різного роду протестних акцій.

Увечері 6 серпня 2011 року в районі Тоттенхем, розташованому на півночі Лондона, почалися масові заворушення. 8 серпня хвилювання поширилися на інші райони міста, а 9-го перекинулися і на інші міста: Бірмінгем, Брістоль, Ліверпуль, Манчестер. В результаті заворушень постраждало кілька десятків людей (в тому числі 35 поліцейських отримали поранення), спалено велику кількість автомобілів, розгромлено багато магазинів і ресторанів. Одна людина померла в лікарні від

вогнепальних поранень. У ніч на 10 серпня під Бірмінгемом три людини, які вийшли охороняти свою вулицю від погромників, були збиті автомобілем і загинули [Див.: 62].

11 серпня 2011 року прем'єр-міністр Великобританії Д. Кемерон виступив зі зверненням до Парламенту, в якому заявив, що внаслідок погромів Уряд Великобританії розгляне питання про заборону на використання соціальних медіа, так як на даний момент вони є головними інструментами поширення кримінальної активності серед населення [62]. Зокрема, він підкреслив, що «Всі, хто спостерігають за цими жахливими подіями, вражені тим, як вони були організовані за допомогою соціальних медіа. Вільний потік інформації може бути використаний на благо, але він також може бути використаний і на шкоду. Коли люди використовують соціальні медіа для насильства, ми повинні зупиняти їх. Тому зараз ми працюємо разом з поліцією, розвідувальними службами і представниками галузі, намагаємося вирішити, чи правильно буде заборонити людям використовувати ці веб-сайти і сервіси для підтримки зв'язку, якщо стає відомо, що вони планують акти насильства, заворушення і злочини» [62].

На надзвичайній сесії парламенту Д. Кемерон зазначив, що Twitter– і Facebook-акаунти підозрюваних в організації бунтів можуть бути заблоковані і настійно порадив Twitter і Facebook видалити повідомлення, зображення та відеоматеріали, які містять заклики до насильства в країні. «Вони (представники компаній соціальних медіа) повинні подумати про свою відповідальність і видалити цей контент». Д. Кемерон також нагадав, що в Twitter, BlackBerry Messenger та інших соціальних сервісах було виявлено величезну кількість помилкових тривог. «Зараз нам необхідно переконатися, що поліція має всі технологічні можливості, в яких вона потребує, щоб вистежити і перемогти злочинців» [133].

Звичайно, не викликає заперечення факт, що Інтернет дає найбільш зручні умови для самовираження і спілкування без різних бар'єрів, як

соціальних, так і пов'язаних з особистісними особливостями. Саме в соціальній мережі користувач, здатний швидко створити собі більш привабливий образ, відмінний від справжнього. У віртуальному середовищі, створеної соціальної Інтернет-мережею, у користувача немає відчуття абсолютної реальності того, що відбувається. Тому користувач, не припускаючи своєї відповідальності, висловлює, часто анонімно, свою думку з ключових проблем суспільного життя, в тому числі, і з політичних питань. На своєрідному віртуальному громадському просторі користувач, наприклад, «Facebook», ніби «грає» в політику, декларуючи свій протест у мережі. Однак, у будь-якій грі іноді можуть змінюватися правила. Так і протест, породжений соціальними Інтернет-мережами, зміцнив впевненість користувачів у своїх силах і відкрив умови для виходу незадоволених на вулиці міст. При цьому варто пам'ятати, що різке підвищення політичної активності зазвичай пасивної молоді, викликане якоюсь неординарною подією, може привести до дестабілізації внутрішньополітичної ситуації. Низький рівень довіри молодого покоління до політиків і адміністративно-політичної системи, посилений широкими мобілізаційними можливостями соціальних мереж, може привести до вибуху протестної активності серед цієї групи населення.

Онлайн-простір протестних «груп» і «зустрічей» в соціальних мережах значною мірою набуває функції штабу з організації протесту. Користувачі Інтернету, що корегуються лідерами протесту, обговорюють форми, час, місце протесту, гасла, домовляються про заходи безпеки на планованих пікетах або мітингах, запрошують ЗМІ, пояснюють правила спілкування з поліцією. Важливо відзначити, що локальні спільноти в соціальних Інтернет-мережах можуть бути вбудовані в структуру загальнонаціональних протестних рухів, не будучи при цьому організаційно і формально підлеглими регіональній групі. Перш за все, консолідація протестних груп в соціальних Інтернет-мережах

проявляється в спільності інформаційних гасел, дат проведення заходів, в існуванні єдиних форм наочної агітації, доступних для скачування зі сторінки протестного спільноти. З одного боку, центральні групи протестного руху пропонують автономним регіональним групам в соціальних мережах загальні інформаційні приводи і ідеологію протесту. В цьому і полягає професійна майстерність лідерів протесту при роботі з самостійними спільнотами незадоволених громадян. З іншого боку, якщо активісти регіональних груп створюють потенційно резонансну подію, то модератори центральної групи негайно підключаються до розвитку, до «розкрутці» даного інформаційного приводу. Тим самим центральні опозиціонери підсилюють свою протестну базу в регіонах.

Незважаючи на широкі можливості Інтернету, активісти соціальних мереж використовують і традиційні способи поширення інформації про плановані акції. При цьому, технологічність політичного протесту посилюється використанням символів, музики, пісень, гасел, міфів і т. д.

Аналіз революційних політичних міфів радянської доби дав змогу виявити сутність, наприклад, міфу про пролетаріат. Після перемоги «соціалістичної» революції і приходу до влади більшовиків було суттєво міфологізоване поняття «пролетаріат» і його влада, яка мала назву «диктатура пролетаріату». Ці ключові категорії марксистського учення не знаходили в Росії матеріальної субстанції. Річ у тому, що пролетаріат у його класичному марксистському розумінні в Росії був вкрай малочисельний і малосвідомий знову ж таки в марксистському розумінні, оскільки зовсім нещодавно відокремився від селянства і не мав серйозного досвіду участі в політичному житті країни. Проте сам образ свідомого, прогресивного пролетарія-революціонера, класу-гегемона був критично необхідний новій владі, яка виходила з того, що російський пролетаріат є передовим загоном світової революції. «Потрібний був новий революційний міф, – писав М. О. Бердяєв. – І міф про народ був замінений

міфом про пролетаріат. <...> Сталося як би ототожнення російського народу з пролетаріатом, російського месіанізму з пролетарським месіанізмом» [8, с. 88-89]. Що стосується «диктатури пролетаріату», то сутність міфологічної підміни цього поняття полягала в тому, що реальну владу здійснював не клас, а партія, яка діяла від його імені. У своїй роботі «Держава і революція» В. І. Ленін підкреслював, що в перехідний період, який і є періодом диктатури пролетаріату, відбувається, по-перше, перетворення пролетаріату на панівний клас Росії і, по-друге, завоювання демократії [65, с. 76]. Прошарок пролетарів і незаможного селянства незрівнянно ширше за клас буржуазії, і система, в основу якої покладений принцип диктатури більшості, є реально демократичною на відміну від буржуазної системи, в основі якої – диктатура меншості над більшістю (буржуа над пролетарями).

Після повалення ворожого класу буржуазії слід було приступати до будівництва нової, радянської системи. Ось тут стає зрозумілим призначення міфу про диктатуру пролетаріату: він був покликаний завуалювати диктатуру партії. Відсутність сильної політичної волі і децентралізація влади призвели б до повного хаосу і розвалу країни, що і почалося відразу після революції (містечкові розбирання сіл і повітів, утворення ряду автономних урядів). Більшовики ж, володіючи потужним державним інстинктом, були маленькою, закритою, але добре організованою партією і змогли приборкати ці деструктивні процеси нещадним державним терором, тоді як сам пролетаріат і селянство проявляли себе часом анархічно, що і виразилося в понятті «загроза дрібнобуржуазної стихії», яким часто оперував В. І. Ленін в період громадянської війни.

Отже, «пролетаріат» повалив буржуазний устрій, але направляти будівництво і розвиток нової системи була покликана партія. І раз вірна передумова про те, що більшовицька партія – це авангард робочого класу,

то вона як би отримувала абсолютний мандат довіри з боку більшості населення.

Наступний міф того часу – міф про комунізм. Метою суспільного розвитку, кінцем рабства і експлуатації представлявся комуністичний устрій, під яким розумівся справедливий суспільний лад, де кожен працює в міру своїх можливостей, отримуючи стільки ресурсів, скільки йому необхідно, де люди рівні і вільні. Мета ця була настільки близька російському народові, настільки відповідала духу «землі» і «волі», що була гідна будь-які жертви.

Комунізм трактувався як кінець історії, рай на землі. Ця ідея чітко виражена Й. В. Сталіним: «Царство праці можна створити зусиллями самих трудящих, царство праці потрібно створити на землі, а не на піднебінні» [101, с. 48]. Ймовірно, це було пряме посилення на відому думку Ф. Енгельса: «Християнство, як і соціалізм, зверталось з вістю про грядуще позбавлення від пригнічення бідняків, але воно обіцяло позбавлення в потойбічному світі, а соціалізм – в перетворенні суспільства на землі» [Цит. за: 66, с. 62].

Наступний міф – міф часів громадянської війни про те, що Червона Армія, яка складалася з робітників і селян розгромила Білу, в якій воювали професійні військові, «біла кість» і «блакитна кров», повинен був переконати, що більшовицька влада виражала інтереси народу, а білогвардійці воювали з народом. Така загальна концепція породила героїчні міфи про народних командирів РСЧА В. І. Чапаєва, М. А. Щорса, С. М. Будьонного, А. Я. Пархоменко, Г. І. Котовського, К. Є. Ворошилова і багато інших. Про них склалися пісні, знімалися фільми (зокрема, фільм «Чапаєв» став знаковим в романтизації подій часів Громадянської війни), писалися повісті і романи. Цікаво, що романтичний міф про Громадянську війну підтримувався впродовж всієї радянської епохи (пригадаємо фільми «Червона площа», знаменитий серіал про

«невловимих месників», «Свій серед чужих, чужий серед своїх»). Він грав роль легендарного початку великого шляху робітничо-селянської держави.

Проте, достовірним історичним фактом є те, що велика кількість офіцерів царської армії не прилучилася до «білих». Значна їх частина, по різних даним – від 50 до 70-80 тисяч знаходилося на службі в Червоній армії [38].

Автори текстів пісень, як художники слова, часто алегорично відображають стан суспільства, і часом у віршованій формі закликають змінити неправильне положення справ. У піснях Володимира Висоцького висміюються закритість, формалізм радянського режиму, раболіпство громадянина перед владою в 70-і роки ХХ століття. Пізніше, в текстах перших радянських рок-груп був застосований вже інший спосіб донесення протестних ідей. У 1976 році радянська група «Машина часу» написала композицію «Маріонетки», яка була сприйнята в народі як пародія на черговий з'їзд ВЛКСМ. Переслідування рок-груп під різними приводами в Радянському Союзі в 1983-1985 роках призвело лише до збільшення їх популярності, в той час як офіційна культура і, відповідно, панівна ідеологія тільки втрачали вплив. Пісня Віктора Цоя «Ми чекаємо змін» стала своєрідним гімном демократичного руху в Радянському Союзі, подібно знаменитим композиціям західних рок-музикантів Боба Ділана («The Times They Are a Changin») і Джона Леннона («Give Peace a Chance!»). Після початку Перебудови, коли було легалізовано рок-рух і була оголошена свобода слова, музичні групи і окремі виконавці немов почали змагатися між собою в висміюванні і відкритої критики правлячого режиму. У 1991 році Ігор Тальков в піснях «Росія», «КПРС», «Пане Президенте», перед величезними аудиторіями порівнював правлячу партію з каральними органами фашистської Німеччини і вимагав відсторонити від влади Президента СРСР М. Горбачева [42, с. 53]. Таким чином, багатотисячні концерти перетворювалися на своєрідні мітинги з

політичними гаслами, а молодь, приходила на них, сприймала протестні ідеї. Виходячи з цього, можна стверджувати, що радянський рок-рух являв значну силу, що сприяла руйнуванню авторитарної системи, а поети і музиканти могли розглядатися як одні з лідерів політичного протесту.

Щодо сучасних подій у цьому напрямку, то, на думку Г. Почепцова, у тривалій війні перемагають лише тоді, коли вона вважається справедливою. Тобто, вже навіть цей концепт справедливості – саме з базових цінностей міфологічного порядку.

У справедливій війні перемагають, у несправедливій програють. А яка війна справедлива, доводиться не на полі бою, а за допомогою певних міфів, бо саме за допомогою них військові намагаються руйнувати чужу модель світу і вводити свою. Так, за Г. Почепцовим, «оскільки ми частіше працюємо з наслідками, а вони з причинами, тому їх і цікавить модель світу радикального ісламу, яка дозволяє вербувати нових терористів. Якщо в такій моделі світу провина за погане життя лежить на США, то в новій моделі провину перекладено на уряди арабських країн. Робота з причинами трансформує соціосистеми методом еволюції, робота з наслідками веде до революцій. І ще один аргумент: адже йдеться про оповіді. В ідеалі вони впливають на зміну поведінки. Але чому? Це не розповіді, скажімо, про роль холодильників у демократичному розвитку суспільства. Це розповідь про базові цінності та їх порушення, яке й викликає політичне насильство у відповідь. До речі, незалежно від того, чи реальним було це порушення, чи удаваним [87].

Поряд із міфом у сучасній як побутовій, так і політичній лексиці поширене явище фейкової інформації, яка покликана впливати на масову свідомість, з метою стимуляції або ж залякування в процесі протестної діяльності. Якщо для формування міфу в свідомості суспільства потрібен певний час, то фейкова інформація через засоби комунікації дуже швидко надходить до реципієнта і чинить необхідний вплив. Звичайно, міф

набагато довше залишається в свідомості суспільства, на відміну від фейка, який набагато легше розкрити. У випадку, якщо цього не відбулося, може статися переродження фейку у сталий міф.

У Радянському союзі намагалися довести, що ці помилкові історії були насправді правдою. Сьогодні ж фейки віялом запускаються в хаос соцмереж і сайтів, присвячених теоріям змов, чому посилюється недовіра до традиційних ЗМІ і загальне замішання, характерне для суспільств постправди.

Все це зводиться скоріше не до «інформаційної війни», а до «війни проти інформації».

В період загострення конфліктів, революцій та воєн дуже легко маніпулювати масовою свідомістю, так як конфліктні сторони психологічно нестійкі. Саме в цей період надважливо вміти розрізняти фейк від правди. Фахівці в сфері інформаційних війн радять вчиняти в наступній послідовності:

- Перевірте URL. Сайти з дивними закінченнями типу «co», «su» або розміщені на платформах сторонніх розробників, наприклад, WordPress, повинні викликати у вас сумнів. Деякі сайти спеціально підробляють під відомі ЗМІ, щоб поширювати фейки.
- Порівняйте заголовок зі змістом статті. Перш ніж поширювати новину в соцмережах, перевірте, чи відповідає заголовок тій інформації, яка міститься в статті.
- Перевірте дату виникнення новини. Деякі ЗМІ «воскрешають» новини через кілька місяців або й років після того, як стався факт або була сказана певна цитата. Такі махінації спотворюють реальність.
- Чи стосується фото/відео новини? Фотографії та відео також можуть бути вирвані з контексту.
- Чи є у статті першоджерела?

- Чи справжня цитата? Якщо вас насторожує певне висловлювання відомої людини, подивіться на джерело інформації, і перевірте чи є така цитата там.
- Перевірте, скільки видань про це пише. Якщо низка ЗМІ поширила інформацію, посилаючись на одне й те ж сумнівне джерело, варто засумніватися у правдивості такої новини [127].

Інший найважливіший компонент управління політичним протестом – це графіті. Силу графіті в політичному протесті можна оцінити на прикладі подій в мексиканському місті Оахака 27 жовтня 2006 року, коли мексиканська поліція за наказом Губернатора відкрила вогонь по натовпу демонстрантів. Через кілька годин все місто було списано написами «Губернатор – вбивця». Тоді саме графіті з політичними гаслами створили необхідну атмосферу для успішного повстання і зміни влади [139].

Написи з політичними вимогами є також дієвою зброєю в національно-визвольній боротьбі: Баскські сепаратисти використовують в своїх цілях графіті на національній мові, тим самим пропагуючи його присутність в життя населення і сприяючи збереженню національної ідентичності. Політичні графіті можуть успішно використовуватися не тільки опозицією, але і владою: в Венесуелі провладні партії сприяють поширенню політичного графіті, почучи в ньому альтернативу опозиційним ЗМІ [12]. В результаті політичні написи і відповідні настінні картини стали визначати суспільно-політичний порядок в бідних районах, на відміну від національного телебачення, до якого населення ставиться з недовірою. Влада практично не втручаються в процес створення графіті, а тільки забезпечують художникам лояльність поліції і нові балончики з фарбою. В результаті проведеної політики основною темою настінних «Муралів» в Венесуелі є сюжети Боліваріанської революції, і молодь

виховується відповідно до постулатів офіційної ідеології, чим забезпечується стабільність правлячого режиму.

Аналогічні процеси відбувалися і в охопленому громадянською війною Єгипті. Злободенні політичні сюжети змінювали один одного на вулицях, прилеглих до головної площі Каїру Тахрір²⁷⁴. Стіни адміністративної будівлі уряду, який символізував бюрократичні зловживання попереднього режиму, стали своєрідним «полотном» для глузувань над Хосні Мубараком. У період військового правління, після повалення Мубарака, протестні політичні графіті все частіше і частіше спрямовані проти Верховної ради збройних сил і єгипетської поліції, ілюструючи невдоволення громадськості правлінням військових. Знаковим стало зображення на стіні в центрі Каїру армійського танка, що намагається переїхати людини на велосипеді з хлібинами хліба на голові [128]. З того часу, як в Єгипті з'явився графіті-рух, більшість малюнків тією чи іншою мірою можна було віднести до антиурядових. В тому числі, це зображення, які закликали до завершення революції, глузливі портрети Хосні Мубарака, а потім і Мухаммеда Мурсі, військових, чиновників, малюнки з гаслами проти поліцейського насильства.

Важлива і символіка рухів протесту, в тому числі, вибрані кольори або їх поєднання. Так, в Кувейті революція стала блакитною, тому що кольори плакатів, які використовували протестанти, були блакитними. За таким же принципом був обраний колір і для подій в Киргизії, де революція отримала назву рожевої через те, що опозиціонерів виходили на площі з рожевими стрічками і тюльпанами [146].

В Іраку революція стала фіолетовою (пурпуровою) завдяки тому, що зазвичай під час виборів ті хто проголосували ставили фіолетову мітку на вказівному пальці, щоб вони не могли проголосувати кілька разів. Іранська революція отримала назву зеленої на честь підтримки кандидата

в президенти Мірхосейна Мусаві, який використовував зелений колір у своїй політичній кампанії. Частина культурної спадщини М'янми – буддійські монахи одягалися в жовтогарячі рясни, і стали символом духовного пробудження країни, тому революція отримала назву жовтогаряча.

Флористичні образи нерідко виступають в ролі символу кольорових революцій, що пояснюється, по-перше, наявністю у кожної країни державної символіки, зокрема державного квітки або рослини, по-друге, наявністю флори, яка є характерною тільки для конкретної країни, а, по-третє, багатоміфами і легендами історією, властивою для кожної рослини, яка здатна наділити революцію якимсь сенсом і ідеологією. Наприклад, кедр – символ Лівану, зображений на прапорі країни. Кедрова дерево в Лівані – символ безсмертя і сталості [23], а саму країну прозвали державою кедрів. Якщо на гербі Лівії зображений ліванський кедр, то на гербі Тунісу цілком міг би бути зображений жасмин. Жасмин присутній скрізь: так називають магазини, ресторани, готелі; жасминові дерева ростуть на вулицях міст і уздовж шосе; гілки жасмину продають на кожному кроці; а сам Туніс, здається, пронизаний запахом квіток жасмину. Жасмин це неофіційний символ Тунісу, що чуттєвість, миротворчість.

О. Пономарьова, розглядаючи у своїй статті найпоширеніші символи і кольори кольорових революцій, вважає, що «... жасмин став заспокійливим символом революції, покликаним приховати її справжні мотиви» [83]. Жасминова революція поклала початок цілої серії аналогічних подій в арабських країнах, тому жасмин, як символ, нерідко використовується і в описі протестних подій в Єгипті, Лівії та інших країнах арабського світу, а в цілому всі ці хвилювання, в тому числі і в Тунісі, отримали назва Арабської Весни. Китайська культура вважається однією з найбільш образних і символічних в світі, а жасмин, будучи

квіткою китайської нації, символізує жіночність, солодкість, грацію та привабливість. Не дивно, що після Арабської Весни китайська влада вирішила заборонити продавати жасмин і піддали назва цієї квітки цензурі в Інтернеті, щоб уникнути кольорової революції в своїй країні (у всесвітній мережі невідомі автори закликали незадоволених китайців виходити на вулиці з квітами жасмину щонеділі). Символом єгипетської революції стала квітка лотоса, який широко представлений в культурі Єгипту. Лотос, як символ протестного руху на берегах Нілу, також має безліч трактувань: оновлення сил, повернення молодості, родючість, схід Сонця, народження і т. п. У деяких країнах ЗМІ намагалися приписати відразу кілька «ботанічних» образів революції. Так, наприклад, революцію в Киргизії намагалися назвати Тюльпановою, Лимонною, Динною і навіть революцією Нарцисів. Наприклад, в Грузії революція отримала символ троянд. Примітним є той факт, що встановити образ, який ховається за символом, не завжди є можливим.

Необхідно пам'ятати, що в будь-якому суспільстві «одночасно з реформами, переворотами і революціями, відбуваються і так звані символічні революції, які покликані різко змінити картину світу. При цьому здійснюється радикальний перегляд «символічного капіталу», який накопичувався в рамках попереднього етапу історії» [84]. Зміна символічних ієрархій, властиве символічним революціям, протікає, з точки зору Е. Пономарьової, за такою схемою:

- відбувається зміна сакральної зони: суспільство знімає захист від своїх минулих «богів» – розгортається критика, яка розчищає місце для «богів» нових;

- нова сакральність втілюється в точній відборі символів – відбувається зміна назв міст, вулиць, заміна пам'ятників і т. п.;

- як результат попередніх етапів здійснюється зміна зони агресії: суспільство змінює ієрархію в системі «друг – ворог»;

– старі тексти втрачають свою актуальність; виробляється велика кількість нових ідеологічних текстів, покликаних обґрунтувати зміну політичних декорацій;

– на політичну сцену виходять фахівці з вербалізації реальності - журналісти, письменники, вчені;

– символічні процеси, що здаються некерованими, насправді чітко спрямовані до певної мети [84].

Отже, всі вищезазначені та інші символи масового політичного протесту тиражуються в самих різних формах, починаючи від транспарантів і закінчуючи футболками та сувенірами. Зрозуміло, протестні символи приносять чималий дохід, проте значно важливіше те, що вони стають популярними в народних масах, і відповідно, популяризується сам протест. Разом з тим, слід пам'ятати, що масова культура здатна відвернути від протесту його найбільш ортодоксальних adeptів.

Існують різні схеми, за якими будуються стимуляційні технології в соціумі, незалежно від того, в якій сфері суспільної діяльності вони застосовуються. Основними її складовими є:

Ідея – то, що згуртовує людей. На її рівні пропагуються основні цінності і ідеали.

Лідер – особистість, здатна мобілізувати людей на певну діяльність і проголосити ідею, за яку необхідно боротися.

Ініціативна група – основні учасники, максимально наближені до лідера, є сполучною ланкою між ним і основною масою.

Проект – програма, в рамках якої здійснюється намічена діяльність.

Освітлення проекту в ЗМІ – важливий спосіб для залучення суспільної уваги.

Реалізація проекту – втілення проголошених ідей в життя.

Обговорення проекту – оцінка результатів і можливостей його подальшого розвитку.

Головною особливістю даних технологій є націленість на майбутнє, їх мета – спонукати населення до дії або бездіяльності. При цьому вони можуть мати як конструктивний характер, тобто гармонізувати відносини влади і суспільства, так і деструктивний, вносячи розлад у суспільно-політичні відносини. У випадку управління-стимулювання політичного протесту існує тісний зв'язок між спонсорами і лідерами протесту, лідерами і рядовими учасниками протесту, а також вплив лідерів на основну масу населення. Всі технології управління-стимулювання політичного протесту в сучасному світі супроводжуються обов'язково широкими інформаційними кампаніями, досить часто боротьба із реального простору зміщується у віртуальний.

3.3. Основні технології контролю та придушення політичних протестів.

Перший, найпростіший і найчастіше використовуваний вид технологій управління – придушення представлений виключно у вигляді адміністративно-правових методів впливу. У всьому світі законною формою вираження політичного протесту є проведення суспільно-політичних заходів. Так, наприклад, громадяни мають право проводити мирні пікети, мітинги, збори і ходи. Однак, щоб реалізувати це право на практиці, необхідно обов'язкове узгодження місця, часу і кількості учасників заходу з уповноваженим органом власті. При цьому організатору може бути відмовлено в узгодженні заходи, якщо воно буде проходити в місцях, розташованих поблизу від небезпечних виробничих об'єктів, судів, установ виконують покарання у вигляді позбавлення волі,

об'єктів транспортної інфраструктури. Для вираження свого протесту опозиція може організувати також і поодинокі пікети, які не потребують обов'язкового погодження з владою.

Бувають випадки, коли влада все більше звертає уваги на значимість культури політичного протесту в формуванні та розвитку опозиційних рухів. Так, наприклад, у Росії рішеннями судів сьогодні забороняється виготовлення та розповсюдження ряду матеріалів, визнаних екстремістськими, а щодо осіб, які порушили дані приписи, передбачаються санкції, згідно з Кодексом про адміністративні правопорушення РФ. У списку заборонених матеріалів фігурують агітація, філософські твори, пісні, звернення до прихильників і населенню (в тому числі відеозвернення) націоналістичних, анархістських, ліворадикальних, деяких радикальних релігійних організацій і груп [111]. Не залишається поза увагою влади і символіка протесту. Існує можливість створення цілого реєстру символіки заборонених судом екстремістських суспільно-політичних організацій В России создают реестр запрещенных экстремистских символов.

Політичні графіті, як найважливішу складову організації протесту, влада, безумовно, також намагається контролювати. Так, у Єгипті влада розробила спеціальний законопроект, який забороняє «насильницькі» графіті на будівлях в Єгипті. Ухвалення цього законопроекту означало б, що художники протестних графіті можуть отримати тюремне ув'язнення на термін до чотирьох років або штраф у розмірі 100000 єгипетських фунтов. До сих пір єгипетська влада реагували на небажані графіті тільки побілкою стін. План уряду встановити кримінальну відповідальність за окремі види графіті є спробою повернути собі контроль над громадськими місцями в постреволуційному Єгипті [128].

Друковані та електронні ЗМІ традиційно є найважливішими каналами отримання населенням інформації суспільно-політичного

характеру. Через те, що мас-медіа багато в чому формують політичні погляди жителів, влади і провладні організації, як правило, намагаються контролювати або впливати на найбільш популярні телеканали і друковані видання. Контроль над найбільшими ЗМІ разом з адміністративно-правовими технологіями впливу на опозицію можуть не допускати загострення суспільно-політичної ситуації. Однак збільшення кількості користувачів соціальних Інтернет-мереж і зростання числа відвідувачів електронних новинних ресурсів призводять до того, що все більше громадян отримують широкий доступ до інформації, яка може містити жорстку критику дій влади. В результаті владі довелося перемістити вектор уваги з контролю за поширенням політичної інформації до безпосереднього формування суспільно-політичного порядку. Як можна на неї вплинути? Можна нав'язати суспільству дискусію з другорядних питань, щоб відвернути увагу, вивести з-під вогню критики дійсно гострі і болючі проблеми. Можна припустити застосування владою маніпулятивних методів управління політичним протестом, щоб вся енергія «незадоволених громадян» йшла на боротьбу з «вітряними млинами». Хоча в більшості випадків неможливо підтвердити формальними джерелами, є конкретна дія влади спробою маніпулювання, чи ні.

Наприклад, в мСРСР існували численні молодіжні та громадські організації, які займали левову частку вільного від навчання часу конкурсами, екскурсіями, змаганнями, заняттями в різних гуртках і спортивних секціях. Тоді більшість видів позанавчальної діяльності були безкоштовними, або плата за них носила символічний характер. Також широко практикувалося залучення молоді до участі в сільськогосподарських роботах і до будівництва великих економічних об'єктів. Учні обов'язково проходили так званий «трудоий семестр», і навіть заробляли чималі за радянськими часами гроші в студентських

будівельних загонах. Основним виховним завданням будівельних загонів декларувалося набуття молодими людьми поваги до праці. Разом з тим, на думку автора дослідження, існувало і ще одне завдання – каналізація енергії молоді в безпечне для влади русло. Однак в даний час робота нечисленних молодіжних клубів та секцій для більшості є занадто вартісною.

Іноді влади для маніпулювання свідомістю громадян, з метою недопущення масових протестних виступів, можуть вдаватися до зовнішньополітичних акцій. В умовах кризи легітимності або важких явищ в економіці вище керівництво країни активізує зовнішньополітичну діяльність, мобілізуючи суспільство проти так званого зовнішнього ворога і оголошуючи всю внутрішню опозицію його пособником. Посадові особи роблять різкі заяви з міжнародних питань, міждержавні відносини вступають у фазу конфронтації.

Можливий навіть і збройний конфлікт. Історія дає багато прикладів спроб подібного маніпулювання. Наприклад, напередодні російсько-японської війни 1904–1905 років міністр внутрішніх справ Російської Імперії В. Плеве заявив у розмові з генералом А. Куропаткіним, що, «щоб утримати революцію, нам потрібна маленька переможна війна». (І цей вислів став класичним). Так економічний спад і передреволюційна ситуація на початку ХХ століття в Російській Імперії підштовхнули царський уряд до ескалації збройного конфлікту з Японією в Північному Китаї. Військові кампанії США в останні кілька десятиліть частково були покликані підняти імідж Президента і виправдати політику його Адміністрації в очах населення: операції в Югославії (при Б. Клінтоні), в Афганістані і Іраку (при Д. Бушу мол.) і Лівії (при Б. Обамі). Фолклендська війна між Аргентиною і Великобританією була розв'язана аргентинської військової хунтою для підняття свого престижу в очах населення. Початок активної зовнішньополітичної діяльності влади, як

правило, вітається патріотично налаштованої громадськістю, проте тривале перебування країни в умовах конфронтації на міжнародній арені і пов'язані з цим збитки, навпаки, прискорює розвиток внутрішніх криз.

Якщо колись Twitter зіграв важливу роль у поширенні «Арабської весни», то сьогодні за допомогою соціальних мереж влади багатьох країн здійснюють державний нагляд. Так, раніше безпілотні літаки використовувалися для боротьби з протестуючими лише в рідкісних випадках, однак тепер військові в Індії і Північній Дакоті за законом можуть запускати безпілотники, озброєні електрошокерами і сльозогінним газом. Лідери опозиційних політичних рухів тепер знають, що їх спілкування з іноземними журналістами за допомогою Інтернету може бути використано проти них же самих.

Влада різних країн використовують аналогічні технології в боротьбі з політичними противниками, прагнучі знищити їх засоби комунікації.

Такий стан справ змушує активістів вдосконалювати інструменти для здійснення безпечних комунікацій там, де немає Інтернету. Наприклад, мобільний додаток, що використовується активістами в Тайвані в ході студентських протестів у 2013 році. Два дизайнера вирішили виправити цю ситуацію за допомогою проекту під назвою Backslash, в рамках якого було створено шість портативних пристроїв, покликаних допомогти протестувальникам в їх боротьбі з технічно підкованими владою.

Один із винаходів – «розумна бандана» з малюнком, що згенерував комп'ютером. За аналогією з QR-кодом, такі послання можна зчитувати за допомогою додатків, однак саме зображення не містить повідомлень. Цей пристрій підтримує роздільний додатковий рівень аутентифікації, що дозволяє розблокувати такі повідомлення, відправлені різними способами.

Ще один пристрій – кнопка тривоги для носіння з собою, яка може функціонувати навіть в тих місцях, де відсутній мобільний телефонний зв'язок. Кнопка передає сигнал тривоги, що сповіщає її власника про прилеглу небезпечну територію – вузькі і важко прохідні місця, куди поліція заганяє протестантів і де їх легше утримувати. У той момент, коли людина натискає на кнопку сигналу тривоги, інші пристрої в радіусі 10 кварталів починають вібрувати і блимати. Завдяки невисокій ціні і мінімальній залежності від різних технічних засобів, прилад ідеально підходить для використання в країнах, де люди не користуються смартфонами. Ці винаходи не є пристроями «на всі випадки життя». Деякі засоби краще використовувати в таких країнах, як Гонконг, де в середньому на одного активіста доводиться по три пристрої, підключених до Інтернету. Інші краще більше підходять для країн, де майже не використовуються смартфони.

Як свідчить світовий історичний досвід, зміна влади силовим шляхом, чи просто кажучи, революціями і державними переворотами, відбувається саме після застосування правоохоронними органами жорстких силових заходів до демонстрантів. Хоча є і приклади ефективного силового придушення виступів противників режиму. Прихильники силового придушення масових заворушень виходять з тези про те, що натовп некерований. Але це далеко не так. Адже, коли людина охоплена якоюсь однією емоцією, у нього активна лише невелика ділянка кори головного мозку – так звана домінанта. Інакше кажучи, він знаходиться в трансі досить глибокого ступеня. А людиною, що знаходиться в трансі, управляти легко.

На першому етапі, коли організатори агітують людей зібратися на мітинг, буде ефективна зі сторони влади розповідь про небезпеку натовпу. Але не просто сухе попередження, як це зазвичай робить міліція, – воно якщо і дає ефект, то мінімальний. Пояснення повинно бути переконливим

і зрозумілим. А переконати людину можна лише через його підсвідомість. Тому показ напередодні очікуваних масових акцій художнього або документального фільму, де зображується картина масових заворушень і їх трагічних наслідків, значно знизив би число потенційних учасників.

Корисно використовувати серед присутніх своїх агентів – на противагу агентам організаторів мітингу. Їх завдання – поширювати чутки, що дискредитують маніпуляторів, які бажають влаштувати масові заворушення, а також гучні висловлювання «думок вголос» з приводу небезпеки участі в подібних заходах, про те, що політики використовують людей у власних цілях.

Політичне насильство з боку держави – це використання сили для запобігання протестної поведінки громадян, підтримки внутрішнього порядку і спокою. Чому воно вважається найкращим способом або засобом? З нашої точки зору, феномен політичного насильства полягає в уявній ефективності його застосування та видимих швидких результатах.

До того моменту, як організаторам мітингу вдалося перетворити присутніх у натовп, ще має сенс апелювати до розуму людини. Але, щоб управляти натовпом, потрібно «працювати» лише з емоційної складової психіки людей. Як правило, правоохоронні органи використовують тільки одну емоцію – страх. Навіть профілактичні заходи, покликані мінімізувати кількість учасників акцій опозиції, зводяться, в основному, до залякування. Але проблема в тому, що якщо за допомогою залякування можна вирішити нагальні тактичні завдання, наприклад, не допустити проведення демонстрації, то зі стратегічної точки зору залякування колосально шкідливо, оскільки множить число противників чинної влади.

Як пише журналіст Роберт Перрі в статті, опублікованій на порталі Consortium News, під час В'єтнамської війни офіційний Вашингтон щосили вдавав, що ніяких масових заходів протесту не в змозі змінити його політику, хоча насправді за лаштунками панувала паніка.

За словами Р. Перрі, саме в Білому домі народилася ідея управляти суспільною свідомістю, домагаючись таким чином підтримки більшості населення. Мета досягається просто: варто лише правильно «надіти» на персонажів «білі і чорні капелюхи» [78].

Ноам Хомський склав список «10 способів маніпулювання» за допомогою засобів масової інформації. Це:

1. Відволікання уваги.

Основним елементом управління суспільством є відволікання уваги людей від важливих проблем і рішень, прийнятих політичними та економічними правлячими колами, за допомогою постійного насичення інформаційного простору малозначними повідомленнями.

2. Створювати проблеми, а потім пропонувати способи їх вирішення. Даний метод також називається «проблема-реакція-рішення».

3. Спосіб поступового застосування.

Зведення до мінімуму функцій держави, приватизація, невпевненість, нестабільність, масове безробіття, заробітна плата, яка вже не забезпечує гідне життя. Якби все це відбулося одночасно, то напевно привело б до революції.

4. Відстрочка виконання.

Інший спосіб продавити непопулярне рішення полягає в тому, щоб представити його в якості «болючого і необхідного» і домогтися в даний момент згоди громадян на його здійснення в майбутньому. Набагато простіше погодитися на будь-які жертви в майбутньому, ніж в сьогоденні.

5. Звертатися до народу як до малих дітей.

6. Робити наголос на емоції в набагато більшому ступені, ніж на роздуми.

Вплив на емоції представляє класичний прийом, спрямований на те, щоб заблокувати здатність людей до раціонального аналізу, а в підсумку і взагалі до здатності критичного осмислення того, що

відбувається. З іншого боку, використання емоційного фактору дозволяє відкрити двері в підсвідоме для того, щоб впроваджувати туди думки, бажання, страхи, побоювання, примусу або стійкі моделі поведінки.

7. Тримати людей в невігластві, культивуючи посередність.

Домагатися того, щоб люди стали нездатні розуміти прийоми і методи, використовувані для того, щоб ними управляти і підпорядковувати своїй волі. «Якість освіти, що надається нижчим суспільним класам, повинно бути якомога більш убогою і посередньою з тим, щоб невігластво, яке відділяє нижчі суспільні класи від вищих, залишалось на рівні, який не зможуть подолати нижчі класи.

8. Спонукаати громадян захоплюватися посередністю.

Впроваджувати в населення думку про те, що модно бути тупим, вульгарним і невихованим.

9. Посилювати почуття власної провини.

Змусити людину повірити в те, що тільки вона винна у власних нещастях, які відбуваються за браком його розумових можливостей, здібностей або докладених зусиль. В результаті, замість того, щоб повстати проти економічної системи, людина починає займатися самознищенням, звинувачуючи у всьому самого себе, що викликає пригнічений стан, що приводить, в числі іншого, до бездіяльності. А без дії ні про яку революції і мови бути не може!

10. Знати про людей більше, ніж вони самі про себе знають [116].

Результативність придушення протесту та можливого насильства визначається достатністю ресурсів, що знаходяться в розпорядженні тих, хто його здійснює. До таких ресурсів належать:

1. Людські ресурси (число людей, що підтримують і здійснюють акти насильства, в тому числі збройні загони, які на регулярній або нерегулярній основі здійснюють фізичний примус);

2. Озброєння (сукупність інструментів насильства). Перевага в кількості і якості озброєння може виявитися важливим фактором при інших рівних умовах, що визначає результат тих чи інших політичних конфліктів;

3. Матеріальні ресурси: власні, природні і фінансові ресурси, економічна система, система зв'язку і транспорту тощо;

4. Організація. Вона забезпечує впорядкованість, систематичність владного впливу, підвищує його ефективність, у тому числі при використанні насильства [26, с. 234].

Якщо влада не має можливості придушити протест або хоча б скомпрометувати його лідерів, а масштаби масових акцій стають загрозливими, влада застосовує практики оперативного управління. Основне завдання влади полягає у виконанні законних вимог протестуючих. І робити це слід максимально відкрито. Необхідні їй зустрічі з громадянами, і результативна робота за їх письмовими зверненнями. Некомпетентні керівники на місцях повинні понести покарання. Влада зобов'язана також вжити дієвих заходів щодо поліпшення соціально-економічного становища громадян на протестній території. Обов'язковий і подальший контроль за виконанням поставлених завдань.

Висновки до розділу 3.

Інституціоналізація політичного протесту, наявність у його структурі як забезпечених спонсорів, так і досвідчених лідерів, – запорука успіху опозиції. Взаємодія акторів політичного протесту ведеться за допомогою особливих практик. Причини протесту, хоча і важливі, але в процесі управління є вторинними.

Управління політичним протестом являє собою процес взаємодії акторів цього протесту. У разі управління-стимулювання політичного протесту – це зв'язок між спонсорами і лідерами протесту, лідерами і рядовими учасниками протесту, а також вплив лідерів на основну масу населення.

Грунтуючись на аналізі протестної активності в іноземних державах, можна стверджувати, що центральну роль у феномені грають лідери та спонсори. Успішна, тривала опозиційна діяльність неможлива без залучення певних фінансових, матеріальних та організаційних ресурсів. Використовуючи їх, спонсори забезпечують роботу лідерів протесту, і тим самим отримують можливість контролювати її. У такій формі іноземні некомерційні фонди, великі і середні підприємці захищають свої економічні та політичні інтереси, які часто можуть не збігатися з публічно озвученими цілями опозиції. Тільки в рідкісних випадках протестний рух для задоволення своїх потреб може обійтися одним публічним збором коштів.

Але в даному дисертаційному дослідженні ключова роль належить все ж таки політичному лідеру.

Навіть в самих стабільних суспільствах соціально-політична ситуація іноді здатна загостритися до межі. Тоді під впливом лідерів опозиції, незадоволені своїм становищем громадяни здатні на найрадикальніші вчинки, в тому числі, на відкрите протистояння органам правопорядку. В цьому випадку можуть виявитися не дуже ефективними силові або адміністративні практики управління протестами, а на використання компромату проти лідерів опозиції просто не буде часу. Спеціально для таких кризових ситуацій виробляються практики оперативного управління протестами. В їх основі – взаємодія влади з рядовими учасниками і основною масою населення.

За умови, коли внутрішні можливості для маніпуляції протестної активністю виявляються вичерпаними, політичне керівництво, щоб підтримати свій авторитет у населення, як правило, робить спроби домогтися успіху на зовнішньополітичному терені. Правда, в разі провалу в міжнародних справах внутрішнє становище влади може істотно погіршитися.

Розділ 4

Особливості протестної політичної активності в Україні

4.1. Політичний протест в Україні: від Революції на граніті до сьогодні.

Різка зміна суспільного порядку, навіть, якщо вона в кінцевому результаті і в змозі підвищити ефективність виробництва, демократизувати соціально-політичну систему, вона завжди порушує нормальне функціонування соціуму. Тому скільки б наявними не були майбутні переваги, спершу таку зміни супроводжуються суспільними потрясіннями, конфліктами, протестами та революціями. Не виключенням є і Україна, яка за свої роки незалежності пройшла не одну фазу конфліктного протистояння.

Підступаючи до розгляду конфліктності в сучасній Україні, слід звернути увагу, що після проголошення незалежності перед нашим суспільством одночасно постали кілька масштабних і складних в першу чергу в політичному плані проблем. Таку ситуацію можливо й не слід вважати унікальною: аналогічні проблеми розв'язували й інші народи. Але іншим народам доводилося розв'язувати такі проблеми не всі одразу й упродовж не такого короткого часу, як той, що, згідно з прогнозами, є оптимальним для входження України в коло сучасних розвинених країн.

На початку доби Незалежності на стан конфліктності в Україні істотно впливали трансформація суспільного буття, зумовлювана реформаційними заходами, та руйнування усталених світоглядових орієнтацій переважної більшості соціальних груп, які майже у незміненому вигляді та у такому самому соціальному статусі були раптом перенесені із соціалізму в соціальне середовище, в якому для них немає ні звичного місця, ні ніші, в яку вони могли б у наявному вигляді

інтегруватися. Зазначене – звичайна річ за умов радикальної трансформації національного життя; відомо й те, з якими труднощами доводиться стикатися людям в епохи таких зрушень. Загальна напруженість суспільного буття в перехідні епохи загострює й підносить на вищі рівні й конфліктність. Зокрема, в такі часи конфліктогенними стають навіть ті обставини та умови, які в стабільному суспільстві зовсім не є такими. Якщо за звичайних умов, наприклад, конфлікти між центром та регіонами та власне регіональні конфлікти легко ідентифікувати й розрізнити, то в перехідні епохи межі регіонального та загальнонаціонального виявляються розмитими. Спостерігаємо повсюдне розливання конфліктів, виниклих на регіональному ґрунті, натомість загальнонаціональні конфлікти здебільшого концентруються тільки в окремих регіонах і тільки там досягають максимуму розвитку.

Першим масовим політичним протестом в Україні, ще навіть до здобуття незалежності стала Студентську революцію на граніті, яка відбулася у місті Києві у жовтні 1990 року. Більше 150 студентів-мітингувальників «кинули» власне життя і здоров'я на київській холодний граніт, оголосивши студентське голодування на площі Жовтневої революції (нині – майдан Незалежності). Це був перший успішний ненасильницький політичний протест проти чинної комуністичної влади в УРСР, поштовх до демократизації українського суспільства та вагомий крок у боротьбі за незалежність України. Революція на граніті стала переломним моментом в утвердженні незалежності України, а молоде покоління вже на початку 90-х років засвідчило своє бажання і відстояло право жити у вільній демократичній державі. Юнацький ентузіазм, помножений на чітку та продуману організацію акцій, дав змогу проявити неабиякий політичний потенціал українського молодіжного руху, який змусив рахуватися з собою і тодішніх компартійних можновладців, і досвідчених діячів опозиції.

Організована силами студентства, ця Революція не мала на той час аналогів у всій Європі. Акції громадянської непокори, які охопили Україну в жовтні 1990 року, заклали традиції проведення демократичних акцій протесту, подальшим виразником яких стала Помаранчева революція та Революція Гідності.

2 жовтня 1990 р. на площі Жовтневої Революції в Києві (нині – Майдан Незалежності) близько 100 студентів розбили наметове містечко та розпочали голодування. Серед їх вимог була націоналізація майна КПРС–КПУ на користь України, суверенітет якої був оголошений відповідною декларацією у липні того ж року; перевибори до ВР УРСР на базі багатопартійності; недопущення підписання Україною-УРСР нового Союзного договору, який тоді вже знаходився на стадії підготовки; відставку голови ВР УРСР Л. Кравчука та голови РМ УРСР В. Масола [28].

Лідерами «революції на граніті» де-факто стали голова «Студентського братства» (СБ) Львова Маркіян Іващишин і голова «Української студентської спілки» (УСС) Олесь Доній. Де-юре третім був голова Дніпродзержинської організації УСС Олег Барков. Цей тріумфірат, згідно з задумом, мав символізувати єдність західної, центральної та східної України. Саме завдяки СБ Львова і УСС вдалося успішно провести одну з найпотужніших акцій часів боротьби за незалежність України 1988–1991 років.

В останні роки все менше згадують про процес підготовки акції та побут студентів у наметовому містечку – більше наголошують на політичній складовій акції та її історичному значенні. Але підготувати та вдало втілити в життя такий проект в радянських умовах (навіть за М. Горбачова) «на очах» у всюдисущого КГБ – справа не з легких.

Голодування продовжувалось 15 днів, протягом яких, можна сказати, докорінно змінилося мислення комуністичної верхівки України та

її відношення до народу. Серед учасників цього протесту були відомі зараз персоналії – народний депутат Олександр (Олесь) Доній та лідер групи «Океан Ельзи» Святослав Вакарчук. Студент 5 курсу Київського університету Олександр Доній також був і одним з організаторів протесту. Крім, власне, пікету, О. Доній брав участь у перемовинах з Леонідом Кравчуком. Влада не могла не реагувати на дії студентів – найбільш соціально-активної верстви населення, тому й запрошувала лідерів цього руху на перемовини задля вирішення поставлених перед нею питань [97].

Не маючи відповідного досвіду, студенти використовували напрацювання революціонерів інших країн. Під час створення наметового містечка виникла ідея застосувати розкладачки і білі пов'язки – ці елементи українські голодувальники підмітили у своїх китайських побратимів. Практику так званих «окупаційних страйків» до них уже використовували учасники польського руху «Солідарність».

Попри обтяжливе голодування, життя в студентському наметовому містечку вирувало. Кожен житель містечка чітко виконував свої обов'язки. Тут студенти технічно все продумали до дрібниць. Вся територія була обгороджена стрічкою, за яку заходити могли тільки за перепустками. За цим стежила охорона містечка на чолі з львів'янином Ігорем Коцюробою. Охоронців було більше сотні, вони змінювалися що кілька годин. Крім охорони, в їхні обов'язки входила: агітація киян, написання плакатів, перевірка теплих речей, принесених співчуваючими, на наявність там протизаконних предметів (боялися провокацій) [21].

Уже 16 жовтня зранку на плацу біля Верховної Ради з'явилося друге наметове містечко в Києві з 11 наметів, де було 45 голодуючих та 11 обслуги. Організатором був львів'янин Ростислав Дідух. Міліція не чинила спротиву, Верховна Рада «дозволила» друге містечко. Загалом в цей день у голодуванні брало участь 298 студентів, 27 осіб голодували з першого дня.

Завдяки виступу по телебаченню наступного дня до акції протесту були готові долучитися не тільки вищі навчальні заклади, а й заводи і фабрики, на мітингу були представники науково-дослідницьких інститутів, зачитувалися революцій та звернення від імені заводів. До маніфестації цього дня долучилося 18 ВУЗів, 22 технікуми, 2 училища та 18 шкіл (старшокласники). Знову відбувся мітинг біля Верховної Ради. Також повернувся Маркіян Іващишин, який очолив колону і повів її далі на Лівобережжя, через міст Патона до Ленінградської площі і далі проспектом Миру.

До протестів також долучилося значно більше людей за межами Києва. У Львові страйкувати почали викладачі, викладачі Львівського медичного університету теж почали голодувати. В кількох містах з'явилися нові наметові містечка. У цей час багато депутатів-комуністів виявили свою «антилюдяну сутність», вони закликали «очистити площу від студентів», «ввести надзвичайний стан в Києві». Вперше в українській протестній діяльності відбулося захоплення червоного корпусу Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка, було «взято» і жовтий, деякі корпуси політехнічного інституту. Для запобігання репресіям охорону було організовано за перехресним принципом. Працівників університету в приміщення пропускали, то ж акція мала більше пропагандистський характер. На Вченій раді університетів хоч і попросили звільнити приміщення, але підтримали вимоги студентів, звернулися до прокуратури, аби та не відкривала кримінальної справи щодо студентів.

Суспільство у більшості своїй підтримувало протестувальників. Спершу існував інформаційний вакуум. Але коли люди дізналися з ефірів про події – Україна підтримала студентів масовими протестами у всіх містах. Найбільше, звичайно, негативно ставилися до протестувальників комуністи. З трибуни ВР пропонували розчавити

танками. Якби суспільство не було на їх боці – могли б роздавити. Але протест підтримали відомі люди, депутати-демократи. Студентські вимоги буди виконані по багатьох пунктах. І називати це втраченою можливістю – безглуздя, бо рівно через 9 місяців була проголошена Незалежність України. До речі, навіть площу Жовтневої Революції тоді студенти називали по-своєму – Майдан Незалежності. Власне, назва, яку ми маємо наразі.

Вже 17 жовтня 1990 р. було прийнято постанову Верховної Ради УРСР, де задовольнялися або створювалися умови для виконання вимог студентів, що голодували на центральній площі столиці за все студентство України. Проведення нових виборів до ВР УРСР планувалося до кінця 1991 р., але вони не відбулися через отримання Україною незалежності; рішення про націоналізацію майна могло бути прийнято після декількох відомчих нарад, проведення яких ініціювалось постановою; голова РМ УРСР В. Масол був відправлений у відставку; підписання нового Союзного договору поставало як несвоєчасне та відкладалось до побудови суверенної правової Української держави [85].

Відставка прем'єр-міністра стала перемогою, але важливіші вимоги були проігноровані і забуті. Після революції на граніті її учасники не могли взяти участь у виборах, адже Верховна Рада заблокувала таку можливість, увівши віковий ценз до 25 років. Молодих людей не допускала до політики не тільки влада, а й опозиція. Тож лідери революції так і не змогли скористатися перемогою в інтересах країни.

Через кілька місяців після закінчення акції активізувалося КГБ. Після подій у Литві в січні 1991 року, коли під час захопленням радянськими десантниками Вільнюської телевежі загинуло 13 цивільних людей – її оборонців, революційна активність у СРСР дещо пригасла. У цей період багатьом учасникам «революції на граніті» згадали їхні «заслуги перед соціалістичною Батьківщиною». Проти студентів, які під

час окупаційного страйку 15 жовтня захопили «червоний корпус» Університету імені Шевченка, порушили кримінальну справу.

Діючи методами залякування та провокацій, гебісти своїх жертв забирали просто з пар. Вимагали зізнань про те, що вони в жовтні 1990-го не голодували в наметах, а вели там аморальний спосіб життя. При цьому погрожували ув'язненням.

«Найбільш неприємні спогади у мене у тих подіях відбулися вже після революції, – розповідає Анжеліка Рудницька. – Коли стали переслідувати представники КГБ. Нас забирали прямо під час пар, заводили в порожню аудиторію, і дядечки в цивільному, дивлячись пильно в очі, говорили, щоби розповідала, як у наметовому містечку процвітали наркоманія, алкоголь, секс і рок-н-рол. Насправді всього цього не було й близько» [Цит. за: 21].

Якщо показати коротко анатомію даного протесту, то вона буде виглядати наступним чином:

Сторони конфлікту: студенти, молодь (з усією територією України) і ВС УРСР.

Територіальні межі конфлікту: епіцентр – місто Київ, маніфестації – обласні центри України.

Часові межі конфлікту: 2–17 жовтня 1990 року.

Методи боротьби: голодування, мирні акції протесту, мирне захоплення будівлі Київського національного університету Т. Г. Шевченка, залучення до протестів заводи, фабрики і т. д.

Причини: недопущення реставрації СРСР, боротьба за незалежність України.

Цілі: недопуск підписання нового Союзного договору;

націоналізації майна Компартії України та ВЛКСМ;

перевибори Верховної Ради УРСР на основі багатопартійності;

проходження військової служби призовників українців на Україні;

відставка голови Ради міністрів УРСР Масола В. А.

Міжнародне посередництво: відсутнє.

Кількість протестуючих: від 100 до 100 тисяч.

Кількість голодуючих: 27 – з першого дня, 298 – до закінчення революції.

Гендерний аспект (кількість жінок-активісток) – 16, в тому числі Анжеліка Рудницька, Оксана Забужко, Марія Бурмака.

Результати: 17 жовтня Верховний Рада УРСР прийняла Постанову «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві с 2 жовтня 1990 року» № 402-ХІІ («ЗА» – 314, «ПРОТИ» – 38.)

Відтак, вимоги студентів були задоволені. Прямим наслідком протестів була відставка Голови Ради Міністрів УРСР Віталія Масола

Незважаючи на обіцянку не притягувати до кримінальної відповідальності учасників протестів, були відкриті кримінальні справи, зокрема – Олеся Донія кинули в Лук'янівське СІЗО, якого звільнили згодом під тиском громадськості.

До речі, однією із стратегій влади у даному конфлікті є перекладання відповідальності, саме під час «студентської революції» 1990 року, влада повністю поклала політичну відповідальність за стан справ у державі на уряд В. Масола. Але слід враховувати, що це відбувалось у вельми специфічних умовах: ЦК Компартії України на той час практично втратив контроль над розвитком подій, а Верховна Рада ще не встигла перебрати на себе всю повноту влади, і отже, цілком логічно, що головним об'єктом суспільних пристрастей тоді став саме уряд. Мабуть, за інерцією у 1992 році іншим гілкам влади вдалося спрямувати основне невдоволення громадян уже незалежної України і на уряд В. Фокіна. Але то був останній випадок успішного проведення главами держави і парламентаріями подібних маневрів. У подальшому такі маневри давали зовсім інший результат: варто пригадати хоча би фінал

недовгого прем'єрства Л. Кучми, який обернувся президентським тріумфом [28, с. 76-78].

Після здобуття незалежності, коли загострилася соціально-економічна криза, мотивація протесту також різнилася за такими соціально-демографічними характеристиками як етномовна та регіональна належність. Так, етнічні українці і україномовні, особливо жителі Західного регіону, мали більший потенціал терпіння. Мотивація їх терпіння пояснювалася прагненням збереження незалежності України. Так само, значно відмінними були і мотиви участі в акціях протесту: для Західного регіону найзначущішими причинами для протесту могли стати захист незалежності й територіальної цілісності України, відстоювання демократії, прав людини й лише наступними були матеріальні інтереси, які були першочерговими для решти України [7, с. 39].

Після подій в 1990 році в Україні час від часу почали виникати соціальні та політичні протести. Так, у червні 1993 р. відбувся загальний страйк шахтарів Донбасу. Приводом для нього стало загальнодержавне підвищення цін у 3–5 разів без відповідної індексації заробітної платні.

Шахтарі вимагали широкої автономії регіону та референдуми про довір'я (недовір'я) Радам всіх рівнів та Президенту України. Після перемовин з першим віце-прем'єр міністром Юхимом Звягільським, який у 1976–1992 рр. був директором шахти ім. Засядька, та консультацій з прем'єром Леонідом Кучмою, було вирішено прийняти постанову про проведення 26.09.1993 р. консультативного референдуму з питання довіри президентові та парламенту [86], але, за два дні до голосування, Верховна Рада прийняла рішення про його відміну «з організаційних причин» та призначила президентські та парламентські вибори на березень і липень 1994 р. відповідно [Закон України «Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України» [32].

Надалі прихід до влади Леоніда Кучми відзначився нелише стабілізацією економіки та політичного життя країни, прийняттям Конституції, але й, у наслідку, призвів до прагнення народу до більшого впливу на механізми державної влади. Президентство Л. Кучми супроводжувалося неодноразово суспільно-політичними конфліктами та протестними акціями. Фактично, для 2004 року, вони не були такими масштабними та руйнівними. Найбільш резонансною подією цього періоду було вбивство журналіста Гонгадзе (у причетність до якого звинувачували Президента). З ініціативи соціалістів, яких підтримали УНА-УНСО та «Батьківщина», у грудні 2000 року почалася акція «Україна без Кучми». Наметове містечко, зведене на Майдані Незалежності в Києві, який вже став символом всіх демократичних рухів у країні, дістало назву «зони, вільної від Кучми» [44, с. 279–283]. Але 01.03.2001 р. наметове містечко було знесене міліцією.

Наступним масштабним протестом в Україні стала Помаранчева революція (Майдан) – кампанія загальнонаціональних протестів, мітингів, пікетів, страйків і інших акцій громадянської непокори в Україні, організована і проведена прихильниками Віктора Ющенка, основного кандидата від опозиції на президентських виборах у листопаді – грудні 2004 року, після оголошення Центральною виборчою комісією попередніх результатів, згідно яких переміг його суперник – Віктор Янукович. Акція почалася 22 листопада 2004 р.

На думку В. Карасьова, фактично у Помаранчевої революції 2004 року були три складові. Перша – національно-демократична. Тут був досить важливий геополітичний елемент: де буде Україна – на Заході чи на Сході. Хоча проблема вступу до НАТО, приналежності до Заходу – це був прихований порядок денний, що ніде не маніфестувався, але він був. Друга – буржуазно-демократична складова революції, тому що це була надія середньокласових міських прошарків на те, що можна отримати

іншу структуру економіки, іншу структуру ринку. Третя складова – соціально-демократична, антиолігархічна. Це була революція не тільки тих, хто був стурбований національними проблемами, національним будівництвом, формою української нації. Це була не тільки революція тих, хто був стурбований економічними свободами чи несвободами, які не давали бізнесу рухатися далі, тому що кастова система економічних та юридичних привілеїв не дає змогу людям знизу проходити наверх [41].

В даному дисертаційному дослідженні не є метою визначення наскільки термінологічно ці події є революцією. Головний акцент спрямований на те, що це – протест, протест масовий, протест високотехнологічний і тому в даному підрозділі буде визначено його основні передумови та динаміка і наслідки.

Здавалося, після такої тривалої відсутності масштабних протестів ніщо не загрожувало стабільності політичній системі. Тому сплеск такої активності поставив науковців перед проблемою пошуку їх першопричин.

Так, на думку Віктора Степаненка, окрім масового незадоволення людей владою та станом справ у країні, причинами виходу сотень тисяч українців на вулиці стали важливі позитивні зміни, які дослідник інтерпретує як «приватизація свідомості». Йдеться про «розвиток цінності особистості та приватного, формування особистісних орієнтацій на індивідуалізм та опори на власні сили». Наслідком такого розвитку і стало формування в Україні автономного індивіда (людини, яка створила себе сама), типового для розвинутого громадянського суспільства західного зразка. Наступним вагомим чинником, на думку цього аналітика, стало створення наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. низки індивідуальних орієнтацій позаекономічної природи – «постматеріальних» цінностей, що і виявлялось в усвідомленні громадянами України важливості своїх політичних прав та свобод, дефіцит яких «сприймався більшістю респондентів більш актуально, аніж відсутність можливості придбання

найнеобхідніших продуктів». Наступною, але не менш важливою «передреволюційною» зміною, яка відслідковується в Україні з часу парламентських виборів 2002 р., дослідник вважає втрату інститутом держави контролю над громадською думкою українців. Зазначений та інші чинники (незадоволення українців чинною владою, формування «постматеріальних» цінностей та індивідуальних орієнтацій) не могли подіяти самі по собі. Адже лише 6 % респондентів, опитаних соціологами перед президентськими виборами 2004 р. в Україні, засвідчували готовність до активних дій проти влади. Відповідь на питання: «Чому люди вийшли на вулиці?» дослідник знаходить у «... формуванні довіри один до одного та у взаємній солідарності» «простих українців», що визначається потенціалом соціального капіталу, основою формування зрілого громадянського суспільства в кожному політичному суспільстві [103, с. 52].

Натомість окремі дослідники наголошують на значенні політичної ролі у «революції» окремих соціальних прошарків, асоційованих з середнім класом. Так, Анатолій Гальчинський відзначає «дещо несподіване: основним носієм психічної енергії, яка вивела на Майдан тисячі людей, виявився середній клас... Мається на увазі насамперед енергетичний потенціал не лише представників малого і середнього бізнесу, а й технічної, наукової та творчої інтелігенції, менеджерів виробництва і навіть окремих категорій держслужбовців...» [15, с. 30]. Цей аналітик особливо виділяє роль молоді як двигуна революції: «... насамперед молодь, що фактично виросла в роки незалежності, і є реальним носієм нового світогляду, своєю участю в революції сформувала її критичну масу» [15, с. 39].

Як відзначається, Україна поставила абсолютний рекорд тривалості президентської кампанії – з 3 липня 2004 року до 20 січня 2005 року, тобто 201 день. За перебігом виборів під час першого туру слідкував 991

офіційно зареєстрований іноземний спостерігач, в ході другого туру їх кількість зростає до 3 тисяч. А за повторним голосуванням слідкувало вже понад 10 тисяч іноземців. Істотно менший ступінь фальсифікацій під час повторного голосування визначився однак не кількістю іноземців, а революційною ситуацією. Чому перемогла Помаранчева революція? Адже зрозуміло, що «партія влади» мала у своєму розпорядженні достатні сили та пропагандистські аргументи, щоб нав'язати суспільству свою волю. Зокрема, їй вдалося розколоти країну майже навпіл у спробах утримати свої позиції. Та головною причиною їхнього провалу слід визнати політичну активність виборців, які на знак протесту проти фальсифікації їхньої волі вдалися до ненасильницьких дій, спрямованих проти влади. Ці дії не слід вважати стихійними. Вони були наперед заплановані і добре координувалися. Інша річ, що широкі верстви населення, особливо молодь, активно підтримали організаторів ненасильницьких дій [60].

Перемога Помаранчевої революції породила в суспільства багато очікувань і сподівань. Це були й політичні очікування демократизації, оптимізації державного бюрократичного апарату, підвищення рівня відповідальності політиків і їх підзвітності виборцям. Були й зовнішньополітичні очікування швидкої інтеграції до Європейського Союзу та інших західних об'єднань, у тому числі військових, які б забезпечили вихід України з геополітичної орбіти Москви. Були економічні очікування: від створення умов для вільного від адміністративного тиску розвитку економіки – до підвищення соціальних стандартів і рівня життя людей.

Як вірно зазначає Олексій Красноп'ятов, уся сукупність очікувань і сподівань від Помаранчевої революції породила в суспільстві своєрідну «помаранчеву мрію», яку коротко можна охарактеризувати як розрахунок на швидку й відносно безболісну побудову демократичної, правової й

соціальної держави. Проте досить швидко помаранчева мрія була зруйнована. До її руйнування доклалося й оточення Віктора Ющенка, яке, не встигнувши прийняти керівництво країною, розпочало протистояння й боротьбу між собою за сфери впливу й місце на політичному Олімпі, і сам президент Ющенко, який самоусунувся від міжусобної боротьби помаранчевих лідерів. Політична нестабільність і нездатність Ющенка й оточення впоратися з економічними викликами досить швидко охолодили ставлення громадян до вчорашніх кумирів. А вислів «ми стояли за них на Майдані» – став прийматися виключно іронічно. Свій вплив на руйнування помаранчевого міфу й помаранчевої мрії справило і намагання використовувати «революційні тренди» у власних вузьких інтересах [56].

Коротко анатомію Помаранчевої революції можна окреслити наступним чином:

Сторони конфлікту: міліція та представники влади з однієї сторони та студенти, малий та середній бізнес, пенсіонери, інтелегенція з іншої. Основні лідери: Л. Кучма та В. Янукович зі сторони влади, зі сторони опозиції – В. Ющенко та Ю. Тимошенко.

Причини: основна – це масові фальсифікації виборів Президента України 2004 року, які привели до обрання Президентом України Віктора Януковича.

Але вона посилювалася зростаючим незадоволенням в суспільстві рівнем економіки, соціальним рівнем, корупцією та утисками діяльності ЗМІ, опозиційної діяльності.

Територіальні межі: епіцентр – Київ, протести посилилися на всю Україну, чіткий територіальний поділ регіонів країни щодо підтримки кандидатів у Президенти.

Часові рамки: 22 листопада – 26 грудня 2004 року (фаза відкритого протистояння), до 23 січня інавгурація Президента В. Ющенка і фактичне завершення протесту.

Методи боротьби: Широка кампанія мирних протестів, мітингів, пікетів, страйків

Визнання місцевими радами Президентом В. Ющенко, відсторонення від влади губернаторів у Західних областях України.

Блокада урядових будівель.

Використання кольорової символіки, гасел.

Заклики до створення Південно-Східної автономії.

Кількість учасників: 20 % дорослого населення України: співвідношення чоловіків і жінок: 3 : 2.

Міжнародне посередництво: Представник ЄС Хав'єр Солана, президенти Польщі і Литви Олександр Кваснівський і Валдас Адамкус, Міністр закордонних справ Росії С. Лавров.

Результати:

Перевибори Президента країни;

Зміна Конституції України;

Перемога Віктора Ющенка.

Наслідки:

Позитивні: підйом активності громадянського суспільства, завоювання свободи слова, політичних і громадянських свобод; здійснення суттєвих кроків на шляху демократизації країни; політичний плюралізм; зростання економічної свободи.

Негативні: внутрішньополітичні конфлікти в країні, відставка Ю. Тимошенко; відсутність ефективних реформ; посилення розчарування в суспільстві; реванш В. Януковича та посилення авторитарних тенденцій в управлінні державою.

Отже, слід констатувати, що протесту зі сторони суспільства так званий «III тур» міг би й не відбутися, але, якщо б тодішня влада не врахувала думку значної частини населення, результати протистояння могли б бути непередбачуваними. Побуває точка зору, що Президент

Л. Кучма вдався до переголосування другого туру в обмін на перехід до парламентсько-президентської форми правління, що значно зменшувала повноваження Президента та розширювала повноваження Уряду та Верховної Ради. Відповідні зміни до Конституції були внесені Верховною Радою України на початку процесу підготовки до «III туру» 08.12.2004 р. 402 голосами народних депутатів України [31].

Але після перемоги Віктора Януковича у 2010 році на виборах Президента України він вніс зміни до Конституції України та в один день з Президента парламентсько-президентської республіки перетворився на Президента президентсько- парламентської держави.

Слід констатувати той факт, що після Помаранчевої революції величезної популярності набули різноманітні мітинги й протести з будь-яких найнезначніших приводів. Доволі швидко протести перетворилися на бізнес, а організовувати їх стали не на професіональній основі.

Взагалі, в цей період, в Україні відбувся вкрай небезпечний для суспільства, і особливо для держави, процес. Це наростання зневіри людей у політику, поширення уявлень про неї як про брудну справу, що, у свою чергу, сприяє посиленню політичної апатії, нарощуванню протестного потенціалу.

Як зазначає Б. Червак, лідери революції, які опинилися при владі, не збагнули логіки історії, не зрозуміли, який історичний шанс отримала Україна. Адже перемога Української революції стала можливою виключно через небувалий сплеск національного патріотизму, який глибоко укорінився в свідомості народу і лише завдяки революції отримав можливість реалізувати свій величезний потенціал [120].

Єдність лідерів, можливо, більше значила б для суспільства, ніж допущені помилки в управлінні державою. Якби там не було, але ще навесні 2005 р. для українців національна ідея щось таки важила.

Розкол «помаранчевої команди» – це, безумовно, зрада революції, проте він лише фрагмент політичного життя, який мав негативні наслідки для «помаранчевих» під час їх битви за депутатські місця у новому парламенті.

Немає жодних сумнівів у тому, що цей розкол, незадоволеність суспільства, тривожність, стан депривації активно використовували деякі вітчизняні політики на виборах до парламенту та до місцевих рад.

І звичайно, що найбільшим протестом, який вперше переріс в криваве протистояння в політичній історії України є Революція Гідності. Так, вперше слово «Євромайдан» з'явилося 21 листопада у соціальній мережі. Саме 21 листопада, одразу після того, як уряд Азарова-Януковича оприлюднив рішення щодо призупинення процесу підготовки до підписання угоди про асоціацію України з ЄС, в соціальних мережах почали поширюватися заклики до людей вийти на акції протесту. Зокрема відомий журналіст Мустафа Найєм близько 20.00 розмістив у Facebook повідомлення із закликом вийти на мітинг у Києві. Того ж вечора на майдан Незалежності прийшло близько двох тисяч осіб. Серед них журналісти, громадські активісти, студенти. Саме тоді, у перший день протесту, народилося гасло «Україна – це Європа!». Пізніше підійшли опозиційні політичні лідери, яких, до речі, люди зустріли доволі прохолодно. Загальна нелюбов і недовіра до політиків проектувалася і на опозиціонерів, які, на думку українців, зробили недостатньо, аби влада дозволяла собі, зокрема, і такі різкі зовнішньополітичні розвороти.

Країна була шокована небаченою в Україні брутальністю побиття й тим, що жертвами стала переважно молодь, щира у своїх прагненнях добра для своєї країни. Вже за день, під час мітингу протесту, кількість мітингарів у Києві сягнула, за різними даними, від кількох тисяч до півтора мільйона осіб. Люди вимагали відставки силових міністрів і розслідування побиття студентів. Влада мала перевагу завдяки силовим

структурам і була зацікавлена, аби перевести протест у насильницьку форму, аби збити його масовість, залякати людей та виправдати репресії. Увечері кількадесят осіб імітували напад на охорону Адміністрації Президента, а згодом розчинилися у натовпі та серед самих правоохоронців. У відповідь спеціальні силові підрозділи жорстоко побили та заарештували багатьох непричетних мітингувальників.

Попри це, Майдан Незалежності став центром мирного опору. Безпосередньо у наметах мешкали люди, що з'їжджалися зі всієї країни, які вимагали покарання винних у побиттях та відновлення європейського шляху України. Після того, як стало зрозуміло, що за нападами на мирних громадян стоїть Янукович та його міністри, з'явилася вимога відставки уряду та президента. Майже всі найбільш відомі та авторитетні в країні митці, вчені, громадські діячі висловлювали зі сцени Майдану підтримку вимогам громадян. Режим виявився ізольованим від власного суспільства.

У перші дні протестів громадські активісти неохоче пускали політиків до мікрофона. Навіть народилося гасло «Майдан без політиків!». Але після трагічного побиття студентів, що сталося в ніч з 30 листопада на 1 грудня, громадські активісти зрозуміли, що без підтримки політичних партій ефективно протистояти владі не вдасться. Саме після силового розгону студентів протестні акції набули масового характеру і переросли з проєвропейських на антиурядові, антивладні. На мітинги почали виходити сотні тисяч українців і кожного разу кількість людей на майданах по всій країні зростала.

Протягом місяця коло вимог Майдану значно розширилося, тому протест проти призупинення євроінтеграції переріс у масову акцію проти корупції, соціальної нерівності, свавілля правоохоронних органів та сил спецпризначення. Люди на площі вимагали відставки Президента та Уряду, а «круглі столи», організовані останніми, не приносили очікуваних результатів

16 січня 2014 року влада ухвалила так звані «диктаторські» закони, названі ще «розстрільними» [102]. Каральні приписи цих законів були списані з деспотичного російського законодавства, але зроблені ще суворішими. Було запроваджено арешт за організацію мітингу, тюремне ув'язнення до 2 років за груповий протест, ув'язнення за носіння захисного шолома, за встановлення намету, арешт до 15 діб за благодійну допомогу протестувальникам. За блокування маєтків можновладців встановлювалося ув'язнення терміном до 6 років. Виготовлення та розповсюдження екстремістських, на думку влади, матеріалів у ЗМІ чи Інтернеті мало каратися ув'язненням на строк до 3 років. Причому під «екстремістську діяльність» можна було підвести будь-яку громадсько-політичну чи правозахисну діяльність.

Після «диктаторських законів», убивств та викрадень майданівців настрої мітингарів різко радикалізувалися. Проте, лідери парламентської опозиції, які вели переговори з Януковичем, будь-що домагалися мирного рішення. 29 січня після переговорів між Януковичем та лідерами опозиційних партій уряд було відправлено у відставку.

Саме середина лютого 2014 р. ознаменувалася найбільш жорстокими сутичками на вул. Грушевського та Майдані Незалежності, задля подальшого недопущення яких 21.02.2014 р. було підписано «Угоду про врегулювання кризи в Україні», яку, втім, не було виконано, так як Президент України Віктор Янукович наступного дня покинув територію країни.

Через фактичне безвладдя в країні Верховна Рада України вдалась до надзвичайних дій та констатувала факт самоусунення В. Януковича та призначила Голову Верховної Ради О. Турчинова в. о. Президента та в. о. Верховного Головнокомандувача Збройних сил України [108].

Отже, «Революція гідності» продемонструвала нездатність органів державної влади вести діалог із громадянським суспільством. Відмова

керівництва держави від публічних обговорень та експертних консультацій у процесі ухвалення рішення про зміну євроінтеграційного стратегічного курсу України, грубе порушення прав і свобод людини і громадянина, застосування сили для врегулювання конфлікту інтересів спричинили загрозу існуванню України як конституційної держави. За таких умов відбулося згорання соціально-економічних реформ, у тому числі у сфері місцевого самоврядування та розвитку локальної демократії.

Однією з глибинних причин цієї хвилі протестної активності є незбалансованість повноважень центру і регіонів. Прискорення децентралізації влади, розширення можливостей органів місцевого самоврядування у вирішенні питань місцевого значення та підвищення фінансової та організаційної самостійності територіальних громад дозволить уникнути загроз, які створює регіональний сепаратизм для суверенітету і цілісності держави [89, с. 42–43]

Щодо анатомії саме Революції Гідності, то вона виглядає наступним чином:

Сторони протесту: Студентство, футбольні фани, громадські організації, органи місцевої влади, церква (різних конфесій), представники всіх верств і вікових категорій суспільства, опозиційні політичні сили з однієї сторони та Президент, силові структури, правлячі політичні сили з іншої.

Передумови та причини:

Тіньова економіка, зростання корупції та хабарництва, безвідповідальності влади і її авторитарний характер, умисне знищення армії.

Кабінет Міністрів України вирішив призупинити процес підготовки до укладення Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. Такий хід подій аж ніяк не влаштовував український, які

покладали великі надії на співпрацю України з ЄС, а тому зроблена заява стало тим каталізатором, який привів до перших актів протесту.

Териториторіальні межі конфлікту: Київ, далі військові дії змістилися на Схід України.

Часові рамки конфлікту:

Революція Гідності – 21 листопада 2013 року – 22 лютого 2014 р.

Російська інтервенція в Криму – 20 лютий 2014 року – 21 березня 2014 р.

Російсько-українська війна – 6 квітня 2014 року – до сьогоднішнього дня.

Методи боротьби: мирні (студентські протести, мітинги, інтернет-активізм) і радикальні (збройні зіткнення).

Міжнародне посередництво:

ЄС, США, ООН, ОБСЄ

Мінський формат переговорів (Україна, Росія, представники ОРДЛО)

Нормандський формат переговорів (Україна, Росія, Франція, Німеччина).

Результати та наслідки:

Позитивні: повернення конституції 2004 року, відновлення курсу на євроінтеграцію; відновлення основних громадянських свобод, порушених «диктаторськими законами»; становлення України в світовій громадській думці як держави з власною історією і гідністю; початок демократичного реформування країни.

Негативні: людські жертви; втрата контролю над територіями Криму та частини Східної України; російсько-українська війна; повільне реформування країни; наявність корупції.

Отже, на жаль, система після подій Революції Гідності так і не відчула нової логіки, але й самі представники Майдану так і не

спромоглися створити організацію, не змогли сформувати реально авторитетних лідерів. Можна по-різному оцінювати наслідки Революції Гідності, але факт підвищення політичної активності громадян, можливість впливати на прийняття політичних рішень, можливість здійснювати контроль за діяльністю влади – це ті здобутки, які уже відчутні в державі. Але в той же час доводиться констатувати факт як глибокого ідеологічного та регіонального розколу на початку протестних подій та рух до консолідації суспільства внаслідок подій в Криму та в Східній Україні. Таким чином, можна визначити, що ні одна партійна ідеологія, ні одна програма політичного лідера не консолідувала так суспільство як загроза зовнішньої сили.

Ще одним новим прецедентом в протестному та військовому політичному процесі України є поява інституту волонтерства. Так, вважаю за доцільне його визначити саме як інститут. Адже з перших днів протестних подій і до сьогодні відбулося трансформація волонтерства від простої допомоги в забезпеченні утилітарних потреб протестуючих, до вагомої підтримки військових, формуванню нових суспільно-політичних рухів, включення в політичні партії та відповідно у політичний процес у цілому.

4.2. Роль політичних символів та міфів та інформаційних технологій в політичних протестах сучасної України.

В попередньому розділі було проаналізовано основні технології стимулювання та придушення політичних протестів та революцій саме в світовому контексті. Основне завдання даного підрозділу – це технологічність саме українських протестних акцій та революцій, а саме

міфотворчість, використання ЗМІ, інтернет-ресурсів, у тому числі і соціальних мереж.

Політична міфотворчість позитивно впливає на становлення політичної стабільності та сприяє посиленню та консолідації спільноти, коли міфи, які конструюються, базуються на традиційних соціально-політичних цінностях. Це було підтверджено прикладами радянської комуністичної міфології, яка відповідала месіанській традиції російської політичної культури та придбала форму псевдорелігії; американськими міфами Американської Мрії, Свободи та Демократії – усі ці міфологічні конструкції формувалися поступово, одночасно із соціально-економічним та політичним розвитком держави, і сьогодні увесь політичний дискурс США базується на цих міфах. І навпаки, коли міфотворці творять міфи у відриві від соціо-культурного контексту, дія таких міфів дезорієнтує масову свідомість та рано чи пізно ці міфи відкидаються нею. Такий процес було продемонстровано, зокрема, на прикладах радянської «перебудовної» міфотворчості.

Політична міфологія, аби ефективно виконувати соціально-практичну (ідентифікаційну), консолідуючу, мобілізуючу функції, має нести у змісті свого сюжету однозначні оцінки та пояснення політичних феноменів, не допускаючи компромісів чи двозначностей. Прикладами такої міфотворчості були радянські міфи про пролетаріат, міфи «холодної війни» обох країн – СРСР та США, коли активно використовувалася технологія конструювання образів «ворогів», месіанська міфотворчість США про планетарне утвердження демократії. І навпаки, коли міфологія втрачає свою цілісність та однозначність, масова свідомість починає «плутати» політичні оцінки, робити вибір на користь тих політичних сил, які творять міфи, які дають чіткі відповіді на запитання «заради чого об'єднуємося», «що цінуємо», «хто нам допоможе (чи врятує)» «хто нам заважає (чи намагається знищити)» і т. п.

Позитивний ефект використання технологій політичної міфотворчості, таким чином, посилюється обмеженістю її політичною культурою тієї соціально-політичної системи, де вона твориться. Цей ефект також безпосередньо залежить від високого рівня державної відповідальності та розуміння суб'єктом міфотворчості технологічної сили, який надає йому політична міфотворчість. Політична міфотворчість грає деструктивну роль, коли використовується безвідповідально, у популістичних, короткострокових цілях. Така міфотворчість дезорієнтує масову свідомість, що, в свою чергу, призводить до все більш тяжких помилок при здійсненні політичного вибору, прийнятті різноманітних рішень, при обиранні моделі соціально-політичної поведінки і т. д. Це відповідно позначається на якостях політичних процесів.

На думку Н. Мельникової, формою міфу Революції на граніті є революційний міф як такий, що відображає стрибок суспільного розвитку і перехід його на якісно інший рівень. Концепт міфу – визначальна роль студентського голодування в становленні української державності. Отож, Революція на граніті, не будучи революцією фактично, є нею міфологічно. Її міфологічний сенс – загальнонаціональне пробудження від тривалої і згубної для України радянської сплячки, ініційоване молоддю як рушієм сторичних перетворень і колективним борцем за соціальні ідеали; приклад самопожертви, що змінила рух історії, об'єднала суспільство в єдиному ідейному пориві. Революція на граніті міфологічно є саме тим періодом хаосу, що, змітаючи старий лад, закладає підвалини нового, передбачає часову ідентифікацію українського суспільства навколо моменту зародження державності. Окрім того, вона містить значний об'єднавчий потенціал у аспекті просторової ідентифікації суспільства, адже гасла її учасників підтримала вся Україна. Проте з тих чи інших причин її міфологічний потенціал так і не був реалізований повною мірою [71, с. 167–172].

Звичайно, і в подіях листопада-грудня 2004 року був помітний алгоритм дій, розроблена ідеологія, яка базувалася на політичному міфі, політичній символіці та включала якісну ірраціональну компоненту, розгорнута широкомасштабна реклама, агітація, пропаганда, задіяна PR. Але це було використано лідерами на хвилі народного протесту. Сутність же подій «Помаранчевої революції» 2004 р. неможливо вкласти в межі технологічного виміру. Навпаки, мітинги протесту з листопада 2004 р. розгортались на проти-вагу попередній агресивній виборчій агітації за кандидата від влади. Нарешті, ніякі гроші не могли купити віру, надію й почуття гордості рядових учасників «жовтогарячої революції» за свій народ, за свою Державу, за свою причетність до подій Помаранчевої революції так само, як ніякі гроші не здатні купити любов. Ця проста істина виявилася за межами розуміння тих, хто схильний пояснювати поразку й крах українського політичного гібридного режиму підступами Заходу. встановлення (під час «помаранчевої» революції), а потім і утвердження практично необмеженої медіакратії – становища, при якому вищу владу в суспільстві мають ЗМІ. Це була одна з причин, яка обумовила протест журналістів та перехід низки ЗМІ на бік «помаранчевих» сил. Сам В. Ющенко відчув дію медіакратії не лише, коли завдяки трансляції подій на Майдані, у Верховній Раді та у Верховному Суді прийшов до влади, а й коли ЗМІ повідомили про образ життя його сина. До речі, стара влада всіляко і до останнього моменту пручалася утвердженню медіакратії. Так, наприклад, Л. Кучма був проти трансляції засідань Верховного Суду за скаргою довіреної особи В.Ющенка про визнання недійсними результатів повторного голосування з виборів Президента України, але під тиском О. Квасневського вимушений був погодитися на це [123, с. 87].

Українська дослідниця Л. Бевзенко веде мову про виникнення особливого міфу під час «помаранчевої революції» – міфу, що давав

людям віру, наділяв їх безстрашністю і почуттям єдності й волі. Дослідниця прагне пояснити, з точки зору теорії самоорганізації, як з'явився такий міф-атрактор, звертаючись до розуміння соціальної ентропії як рівня соціальної невизначеності. По-перше, все більш у суспільстві виявлявся розрив соціальних зв'язків, втрата професіоналізму і людських якостей: «Усе виглядало так, що в нас будь-яке місце міг зайняти хто завгодно. Кандидатом, доктором наук і професором міг стати хто завгодно. Для цього не потрібні були здібності, а тільки цілком певна сума грошей» [6, с. 123]. Саме розрив соціальних зв'язків призвів до певної автономізації – оскільки суспільство не функціонувало відповідним чином, індивіди намагалися вижити поодиночі (зокрема, давати хабарі тощо). Проте навіть такі методи не діяли – обмежені фінансові можливості одних та розчарування щодо сплачених послуг породжували загальну фрустрацію, що, в свою чергу, сприяло зростанню соціальної ентропії. Зазначені обставини – підґрунтя для виникнення «помаранчевого» міфу. Однак, як зазначає Л. Бевзенко, був і «опозиційний» міф. Так, «помаранчевий міф виявився першим, і в цей час інший простір залишався начебто маргінальним обрамленням, високоентропійним і не мав сильного центру тяжіння на самоорганізаційному рівні. Всі мітинги на підтримку кандидата від влади спочатку носили явно організований характер, відбиток штучно організованого був на особах їхніх учасників. Але ситуація змінилася після сепаратистських заяв на Сході й пропозиції створити автономію або навіть нову державу, що поєднує Схід і Південь України. У цього проекту була своя історія й міфологічні підстави. У історичній пам'яті була легендарна Донецько-Криворізька республіка, пам'ять про яку підживила міф, що зароджувався, заснований теж на прагненні до свободи... Свої і чужі визначилися й міфологічно оформилися з обох сторін» [6, с. 123–124].

Важливою в парадигмі легітимаційної політики помаранчевої влади була орієнтація на шоу, на хеппенінг (подію як твір мистецтва), на естетичну привабливість самого процесу прийняття рішень, вчинків представників влади. «Справжніми хеппенінгами стало само стояння – сидіння – лежання на Майдані. Сотні тисяч людей ходили на Майдан як на спектакль. Вони з інтересом і співчуттям дивились цей спектакль і потроху брали участь у ньому самі» [68, с. 61], – відмічає С. Марков. Як шоу було організована офіційна інаугурація Президента В. Ющенко, а також утвердження першого уряду нової влади в Верховній Раді України. Ретельно, принаймні з естетичної точки зору, готувались «виходи» представників нової влади до народу, спільні походи до театру або поїздки в гори.

Досить системно пропонує розглянути міфи, які пов'язані із протестами 2013–2014 року, В. Квітка. Так, автор визначає, що наразі в українському просторі сформовані наступні міфи: міф № 1 – легітимізація нової влади зніме напругу зовні та всередині країни. Сенс цього міфу полягав у тому, що, вийшовши з Майдану, українська влада, зокрема й у добу відторгнення Криму, залишалася нелегітимною і де-факто, і де-юре, однак її легітимізація шляхом перевиборів президента та парламенту давала надію, як на угамування внутрішнього українського розколу, так і на врегулювання поштовхів ззовні, зокрема з північно-східного боку. Але цього не відбулося: легітимізація влади, і навіть повне її переформатування аж до перевиборів місцевих рад та мерів, пригальмувало громадянсько-воєнний землетрус, однак не зняло його з порядку денного.

Революційний міф № 2 – об'єднання патріотичних зусиль громади і нової влади швидко й ефективно призведе якщо не до повернення Криму, то до встановлення миру на Сході, а отже, об'єднання країни під прапорами однієї єдиної величної ідеї.

Перед викликом загрозою втрати суверенітету України таке об'єднання зусиль – повне та часткове водночас – дійсно відбулося і відбувається. Однак ні до якого швидкого повернення Сходу чи надійного миру з сепаратистами, не кажучи вже про Крим, воно не призвело.

І третій міф – це швидка реалізація євроінтеграційних потуг України зможе вичерпати зовнішньополітичну конфліктологію і нагально та негайно допомогти вирішити проблеми тривалого зубожіння всередині країни. Набагато суттєвішою виявилася нездатність самих українців – передовсім чиновників від України та політиків-українців – бути дійсно готовими до цієї інтеграції []. (Віталій Квітка. Результати-2015: розвінчання підзабутих міфів Революції Гідності. <http://www.segodnya.ua/opinion/kvitkacolumn/rezultati-2015-rozvnchannya-pdzabutih-mfv-revolyuc-gdnost--675100.html>)

До речі, міф про фашистів-бандерівців пронизує всю політичну протестну історію України. Він є свого роду об'єднувчим міфом для протестуючих. Саме фашистами називали завзяті комуністи мітингарів у 1990 році. Народні революції 2004 р. і 2013 р. також розділили народ на «фашистів» і «антифашистів». У президентській кампанії 2004 року Віктора Ющенка зображували на анти-рекламному банері в Донецьку не інакше, як зі свастикою. Подібний трюк неодноразово робив Леонід Кучма, у кампанії 1994 року, звинувачуючи в націоналізмі комуніста Леоніда Кравчука, а в 2001 році під час розростання руху «Україна без Кучми», називаючи соціалістів-організаторів руху молодчиками.

Щодо діяльності традиційних ЗМІ, то вони теж досить типово висвітлювали всі вищезгадані протести в Україні. Так, наприклад, у 1990 р. республіканські телеканали замість протестних акцій демонстрували звернення Горбачова до «радянського народу». Про побоїще десятка студентів міліцією у Парку ім. Тараса Шевченка в Києві під час акцій «Україна без Кучми» не повідомив жоден телеканал. У 2004

році національний УТ-1 нарізав сюжети з тиснявою асфальтоукладачем декількох тон апельсинів і феєричні виступи дружини Януковича. У 2013 році ЗМІ проігнорували перші дев'ять днів Майдану. Тільки після жорсткого побиття студентів 30 листопада вперше про це повідомив «5 канал». Незабаром розповідати з екранів телевізора про протестний рух стане «1+1» і ще довгий місяць інші загальнонаціональні канали будуть показувати Майдан лише як сукупність ультраправих студентів.

Відносно застосування гасел, то вони були присутні у всіх політичних протестах в Україні і могли активувати масову свідомість. В добу Революції на Граніті протестуючі не могли користуватися Інтернет-ресурсами, а офіційні ЗМІ, як уже зазначалося, за інерцією радянської доби не висвітлювали такі події. Тому для протестувальників єдиними технологічними засобами були паперові гасла, використання гучномовців, відвідування навчальних закладів із закликами студентів до активності, заводів та фабрик, розклеювання листівок. Основні гасла протестувальників були наступного змісту: «Я згоден покласти життя на вівтар вільної України», «Борці за правду і свободу! Ви гідні сини свого народу!», «Не будемо їсти! Не будемо пити! Поки не будемо вільно жити!». Стосовно кольорів, то саме в цей період дана технологія не застосовувалася.

Щодо Помаранчевої революції, то доцільно розмежувати поверхневі і глибинні мотивації і відповідні гасла у подіях Помаранчевої революції. Набір гасел може постати в наступному вигляді:

- свобода, соціальні зміни;
- економічне поліпшення;
- проти фальсифікації виборів, проти злочинного режиму.

Слід також підкреслити, що більш дієвими, отже, тяжіють до поверхневого використання, є гасла «проти», з цієї причини гасла «за» йдуть в число більш глибинних. Отже, гасла «проти» – це проти

фальсифікації виборів, проти злочинного режиму, гасла «за» – це за свободу, соціальні зміни, економічні поліпшення. Основними гаслами за змістом були наступні: «Ющенко, Так!», «Мир вам!», «Бандитам – тюрми!», «Закон один для всіх», «Разом нас багато, нас не подолати!», «Міліція з народом!», «Схід і захід разом!», «Свободу не спинити!», «Кучму геть!».

Щодо Революції Гідності, то вона теж супроводжувалася гаслами, і, до речі, значно більшою кількістю. Так, у своїй книжці Надія Трач зібрала понад 800 слоганів, які лунали до і після Євромайдану, і розділила їх на сім есеїв: «Брат за брата проти ката, бо Україна – це Європа: Риторика як дзеркало ідентичності та цінностей», «Слава Україні!» та «Я – крапля в океані»: Суспільні та мовні функції слоганів», тощо. «Підназва моєї книжки – «соціолінгвістичні есеї», – каже авторка. – Я свідомо обрала такий жанр, адже ще від початку усвідомлювала, що це не зовсім сухий науковий стиль. Тож вирішила не брати на себе відповідальність казати «ми» і представляти загалом наукову спільноту. Переважно йдеться про мою особисту пам'ять про Майдан» [Цит. за: 95].

Аналіз інформаційних технологій показує, що про ефективність інформаційної кампанії В. Ющенка свідчить не лише її результат, а й істотна перевага в інтернет-просторі, де не існувало обмежень. І кампанія справді мала конкурентний характер. Як свідчать опитування користувачів Інтернету, переважна більшість їх підтримувала В. Ющенка. Під час помаранчевої революції відвідування Інтернету зросло в десятки разів. Саме в цей період найвпливовіші опозиційні сайти стали реальними засобами формування суспільної думки, що саме по собі – унікальний факт, оскільки похвалитися доступом до Інтернету можуть лише близько 10 % українських громадян. Виборчий штаб В. Ющенка продемонстрував здатність застосовувати нові інформаційні технології. Перший крок було зроблено, коли трансляція мітингу на Європейській площі велася через

супутник у режимі реального часу на площах майже всіх обласних центрів України, де в той час зібралися прихильники В. Ющенка. Не всюди все відбувалося гладко. Десь не проходив сигнал, десь вимкнули електрику, десь відібрали резервний генератор. Але в цілому координація такого складного проекту вдалася, і країна (точніше, значна її частина) в обхід офіційних телеканалів, змогла побачити й почути В. Ющенка [29].

Отже, у часи Помаранчевої революції кількість користувачів Facebook серед українців була дуже низькою, а Twitter взагалі не існувало як платформи. У той період українці творили революцію, виходячи на Майдан Незалежності, де готові були стояти за чесні вибори дні і тижні. Тоді вони ще не чули про так звану революцію лайків і соціальні мережі, що можуть формувати ілюзію протесту і хибне відчуття виконаного громадянського обов'язку після публікації гнівного посту чи лайку під звинуваченнями на адресу представників влади. Такі дії не виходять за межі онлайн простору – там же вони зароджуються і вмирають, не приносячи відчутних результатів у реальному житті. Цим пояснюється сумнівне ставлення до ролі соціальних мереж під час зародження революційних настроїв населення.

Н. Хома, порівнюючи дві найбільші революції в Україні, стверджує, що Помаранчева революція і Революція Гідності відрізняються за роллю Інтернету: в 2004 р. Інтернет був рупором і платформою інформування прихильників і противників протесту, але не засобом згуртування величезної спільноти; у 2014 р. кіберпростір став не лише засобом миттєвого інформування, але інструментом узгодження, координації дій між протестантами, розрізненими насамперед у просторі. Інтернет періоду Революції гідності став основою самоорганізації громадян у групи – різні за завданнями та кількістю учасників, а соціальні мережі стали найоперативнішим джерелом інформації про події на Майдані [115, с. 69].

Протестний потенціал Революції гідності побудований на використанні соціальних мереж (Facebook, Twitter, інколи Вконтакте), блогосфери та численних Інтернет–ЗМІ, які покликані інформувати, мобілізувати, організувати, координувати прихильників (Євромайдан) та противників (Антимайдан). Засновник «Watcher» М. Саваневський пригадує хронологію подій Революції гідності: «Близько 15.00 стало відомо, що уряд прийняв рішення про «призупинення проведення переговорів з ЄС», протягом 15–20 хвилин про це написали топові Інтернет–ЗМІ, інформація миттєво поширилась соціальними мережами. Ідесь ближче до 16.00 відбувся гігантський стрибок у відвідуванні новинарних ЗМІ. 21 та 22 листопада мали найвищий рівень відвідуваності українських онлайн–ЗМІ за всю історію спостережень». З 21 по 28 листопада євромайдан був найпопулярнішим хештегом в Україні. Інтенсивність публікацій з його використанням сягала до 1500–3000 повідомлень на годину [95].

Соціальні мережі сприяли вірусному поширенню інформації про протести, тому вони нерідко ставали першим джерелом інформування українців. Під час Революції Гідності «Facebook» формально став альтернативою блогівих ресурсів, де журналісти і пересічні громадяни могли висловити свою суб'єктивну оцінку подій та прикріпити до запису фотографію чи відео. М. Чернокондратенко зазначає: «Facebook» перетворився на таку собі блогосферу: довжина постів необмежена, а тому вони часто перетворювались у колонки» [121].

Звичайно, що в добу інформаційних ресурсів під час Революції Гідності блоги та соціальні мережі отримали роль оперативних засобів масової комунікації, які виконували інформаційну та ідеологічну функцію. Г. Веретенник вважає, що «в умовах революції блоги і соціальні мережі сприяли поширенню інформації, допомагали координувати дії (оголошували час і місце мітингів та пікетів, давали простір для

переговорів), пропагували патріотизм, загальнолюдські та виключно українські цінності, налаштовували маси проти свавілля влади та іноземних окупантів тощо» [13, с. 21].

Отже, на початку грудня в соцмережах були створені вже сотні сторінок, присвячених Євромайдану, кількість передплатників деяких обчислювалася десятками тисяч. («ВКонтакте» – 251 група, в «Однокласниках» – 71 і у «Facebook» – 26). Інформація загальнонаціонального значення поширювалася групами «Євромайдан», «Єврореволюція», наданням правової допомоги та пошуком зниклих опікувалася спільнота «Євромайдан SOS», організаційними питаннями – «Громадський сектор Євромайдану». Дії автомобілістів координувалися «Автомайданом», питання зовнішньої політики роз'яснювалися на «Майдані закордонних справ», самооборона Майдану також мала свої спільноти [122].

Щодо спільного і відмінного у двох останніх масових протестах в Україні, то наприклад виходячи із здатності формувати вимоги і мету, в 2004 усі зусилля були сконцентровані на одній меті – не допустити фальсифікацій виборів Януковичем і відстояти перемогу Ющенка. Мотивації та уявлення про майбутнє у різних учасників революції могли бути різними, але в дні Майдану всі працювали на одну сформовану мету. А в 2013 році люди, звісно, всі «за Європу», але організатори протестів так і не сформулювати чіткої мети, заради якої всі повинні вийти на протест. Так було до 1 грудня 2013 року. Але у виступах на мітингах та у резолюціях лунала маса вимог – від скликання позачергової сесії Верховної Ради до відставки уряду і звільнення Тимошенко. Вимога ж підписання Угоди про Асоціацію з ЄС губиться десь у середині списку. Знову ж таки, після силового протистояння в грудні ситуація змінилася і мета та цілі протестувальників були чіткі та сформовані – зміна влади.

Ще один аспект – це Єдність акції. У 2004 році штаб Ющенко, опозиційні партії, депутати, структури «Пори», «Студентської хвилі», «Знаю!» та інших громадських рухів тісно координували свої дії. Громадські діячі з повагою ставилися до політиків, а політики розуміли важливість місії громадських рухів і всіляко їм допомагали. Щодо 2013-2014 року на початку протестів у Києві було два постійно діючих мітинги – на Майдані Незалежності і на Європейській площі, – які керувалися різними штабами. Перший – громадськими активістами, другий – парламентською опозицією. Більше того, лише на третій день протестів різні ініціатори громадської акції на Майдані Незалежності змогли об'єднатися, та й то не до кінця. Надалі, після силового протистояння ситуація змінилася. Протест став із середини керований, з чіткою організацією, розподіленням за функціями та обов'язками. І знову ж таки, на кінець протесту, з початком військового протистояння на Сході, знову відчувалася дезорганізація в діях протестувальників, знову відчувалася розбіжність між цілями політиків які лише прийшли до влади та протестувальниками.

Щодо символів, то у 2004 році помаранчева символіка стала потужним об'єднувальним і притягальним фактором, символом революції. А у 2013 – 2014 році символом акції були прапори України та ЄС. Взагалі під час цих протестів українська символіка асоціювалася у свідомості більшості українців із відродженням нації, символом підтримки протесту.

Таким чином, відзначимо, що всі розглянуті протестні акції в Україні супроводжувалися як технологіями стимулювання, так і технологіями придушення. В залежності від масовості протесту зростали і різновиди застосовуваних технологій, які покладалися як на міфи, символи, так і на ЗМІ та соціальні мережі (в останніх протестах). Фактично, використання соціальних мереж у подіях 2013-2014 року було наймасовішим.

Висновки до розділу 4.

За роки незалежності в Україні відбулося три революції: «Революція на граніті», Помаранчева революція та Революція Гідності. Жодна з них своїх кінцевих цілей не досягала. Незалежно від того, хто ініціював революції, важливо – хто прийшов до влади в результаті та які зміни відбулись у державному устрої чи системі управління. Революція Гідності мала на меті зміну режиму, проведення системних реформ у державі, запровадження дієвих інструментів боротьби з корупцією та укладення нового суспільного договору. Держава досі залишається пострадянсько-олігархічною, в якій декілька кланів мають доступ до 90 % всіх ресурсів.

Щодо технологічного аспекту українських протестів, то, наприклад, політична міфологія має значною мірою базуватися на фактах об'єктивної реальності, тобто бути правдоподібною. В протилежному випадку, застосовувана у політичній риторичі, вона виглядає як популістична вигадка та брехня – прикладами були радянські міфи часів Брежнєва, американська міфотворчість про впровадження демократії, українська «демократична» міфотворчість.

Всі розглянуті протести мали вплив на масову свідомість їх учасників. Із розвитком інформаційних технологій цей вплив ставав помітнішим. У всіх трьох протестних акціях можна знайти подібні риси. Наприклад, технологія формування ворога, міф про фашистів, музичний та лозунговий супровід, формування інформаційної воронки, залучення представників культури, широка залученість молоді, яку в Революції на граніті та Революції Гідності можна вважати ініціаторами. Для Помаранчевої революції було характерним використання кольорів, масовість друкованої продукції, театралізованість (постійні концерти, виступи, обличчя революції – Баба Праска і т. д.). Така масовість була психологічним шоком для суспільства, але загрози стабільності системи

така карнавальність не несла. Щодо революції на граніті, то вона супроводжувалася голодуванням студентів, страх, який існував в радянську добу, був присутнім в інформаційному просторі, що, відповідно, і передавалася суспільству. Ні влада, ні суспільство не були готові до таких потрясінь, тому загроза силового розгону за кращими традиціями комуністичного режиму існували. Щодо подій у 2013–2014 році, то спочатку вони не носили загрозливого масштабу. За роки незалежності кількість постійних незначних протестів зростає, і ні влада, ні суспільство не надавали їм відповідного значення. Аж до кульмінації – силового розгону студентів – прогнозу щодо таких значних наслідків не було, як і не було таких значних економічних та соціальних показників для протесту. Можна вдатися до припущення, що влада сама спровокувала суспільство на такий протест.

На початку 2014 року Україна була втягнена у війну за незалежність. Найкращі та найактивніші представники громадянського суспільства спрямували діяльність саме на це — волонтерство і добровольчий рух. Але активісти, які були стимулюючою силою під час Революції Гідності, обрали найпростіший шлях. Вони розійшлися по існуючих політичних проектах, які брали участь у виборах 2014 року, сподіваючись, що потім об'єднаються в парламенті в якусь платформу і зможуть впливати на законотворчість. По факту, якими б вони не були талановитими та порядними, їх знищила система, яка роками складалася в парламенті.

Під час Майдану лідери громадянського суспільства не зрозуміли, що питання не в зміні чинної політичної системи зсередини, а в народженні нової. Протягом останніх років громадянське суспільство засвоїло урок об'єднання навколо одної або декількох ідей. Це засвідчують місцеві вибори, адже до політичних команд прийшли представники громадянського суспільства. Воно не зупинилося, а почало самоорганізовуватися, зокрема в «Реанімаційний пакет реформ», «Силу

Людей» та інші громадсько-політичні об'єднання чи рухи, щоб змусити державу погодитися з необхідністю перезавантаження влади в Україні.

Звичайно, не так багато часу пройшло, аби з ракурсу всіх отриманих наслідків аналізувати події навіть останніх 20 років, але все ж можна чітко визначити, що політичний протест для України, враховуючи її досвід протестної діяльності, є дієвим механізмом на шляху до демократії.

Досвід протестних дій демонструє, що протестна активність – найефективніший спосіб для ініціювання конструктивних дій з боку органів влади. У суспільній свідомості все міцніше закріплюється ланцюжок «проблема – протест – суспільна увага – дії влади». Тому необхідною умовою для демократичної держави повинен стати процес інституціоналізації політичного протесту.

ВИСНОВКИ

Основними теоріями, які розкривають складність феномена політичного протесту, виступають: теорія соціальної дії (М. Вебер) – протест розглядається як стихійно виникаюча реакція, спрямована на руйнування сформованих очікувань, рольових зразків і громадських норм); протест, як форма політичної участі (Г. Алмонд, М. Мілбрайт та ін.); концепція колективної поведінки (Г. Лебон) – протест як відносно стихійна і неорганізована поведінка людей, які реагують на невизначену або загрозливу ситуацію; теорія конвергенції (Г. Олпорт) – учасники спільних соціальних акцій збираються і діють відповідно до вже існуючих схильностей, а колективна поведінка розглядається як наслідок буденного життя, але не впливу натовпу; у межах концепції колективної дії існує теорія виникнення норм (В. Тернер) – поведінка окремих індивідів стає нормою для всієї групи; теорія приросту цінності (Н. Смелзер) – протест, як спроба зміни соціального середовища; соціально-психологічні підходи (Г. Блумер, З. Фрейд, Г. Тард) – протест, як рух радикально налаштованих, революціонізованих людей, «активного натовпу», які порушують громадський порядок і закони; теорія мобілізації ресурсів (Ч. Тіллі, А. Обершол), основою якої виступає поняття соціальної організації, яка розвивається за тими ж законами, що і будь-яка інша. Для її успішного існування необхідні ресурси, що роблять можливими спільні протестні дії, сприяють зміні орієнтації в цілеспрямовану діяльність; теорія відносної депривації (С. А. Стоуффер і Р. К. Мертон, Дж. Девіс, Т. Гарр) – депривація і наступний протест посилюються в результаті порівняння можливостей своєї статусної групи з іншими групами; концепція революції (А. Ферран, А. Токвіль, та інші) – революція виступає як неконвенційний тип політичного протесту; теорія політичного рефреймінгу (Р. Ентманг) – у рамках концепції кількісний підхід

визнається недостатньо ефективним, оскільки опитування (і їх інтерпретація) не завжди здатні адекватно відобразити взаємини між народом і владою, тому на перше місце ставиться якісна методологія.

Досліджені теоретичні концепції створювалися під впливом часу, але жодна із них не втратила своєї актуальності і постійно доповнюються сучасними підходами. В той же час залишилися відкритими для дослідження такі питання, як чітке розмежування між мирними і насильницькими формами протесту, дослідження об'єктивних мотивів, які рухають людьми в їх діях.

Проаналізовано поняття протест з позиції міждисциплінарного підходу (філософського, історичного, психологічного), та власне політичний протест, який трактується в політичній теорії з позиції нормативного підходу, теорії політичного конфлікту. Таким чином, у літературі немає єдності щодо уявлень про ознаки даного феномена, які можуть відрізнити його від інших проявів протестної поведінки. Досить часто простежуються досить розширювальні трактування поняття політичного протесту як політичної поведінки, спрямованої проти влади, її діяльності, прагнення до участі в конкретних протестних акціях. Тому, розглядаючи розуміння політичного протесту, слід брати за основу синтез перерахованих підходів.

Визначено, що функції політичного протесту можуть бути як деструктивного, так і позитивного характеру. До особливостей політичного протесту можна віднести також і те, що вони торкаються інтересів великих соціальних груп, соціальних верств, класів. Політичний протест не завжди організований та інституціональний. Але може мати ціннісний аспект з зазначеною ідеологічною основою. Крім того, ознакою політичного протесту є може бути не стільки рівень активності, публічності або рамки конвенціональної поведінки, скільки наявність

негативного посилу у відношенні до політичних інститутів, державної політики або до її окремих аспектів.

На основі критеріїв конвенційності / неконвенційності та рівня активності досліджено традиційні форми політичного протесту (мітинг, бойкот, підписання петицій, захоплення будівель і т. д.). Враховуючи сучасні тенденції в політичній протестній активності, увагу також зосереджено на таких формах політичної активності як флешмоб та перфоманс, які останнім часом є поширеними в політичній практиці протестів.

Основними передумовами виникнення політичних протестів є економічні проблеми, соціальна політика держави, міжетнічні конфлікти. Особливої уваги наразі заслуговує проблема корупції, яка може бути як політична, так і економічна, або і поєднання цих типів, що може наблизити процес захоплення держави, тобто такий прояв корупції, за якого державна влада приватизується правлячими політико-економічними угрупованнями.

Визначено, що наразі в Європі гостро стоїть проблема етнічної складової протестної активності, крім того, її слід розглядати з двох позицій, а саме: протести етнічних меншин проти центральної політики, сепаратистські тенденції та нова тенденція протестів – це протести проти міграційної політики Європейського Союзу, при чому, найбільш масові протести виникали після терористичних актів, пов'язаних з мігрантами.

Зазначено, що управління політичним протестом – це специфічний цілеспрямований технологічний процес впливу одних акторів протесту на інших. Наразі вирізняються наступні умовні категорії акторів політичного протесту: влада, лідери протесту, спонсори протесту і основна маса пересічних учасників протесту.

Зосереджено увагу саме на лідерстві в політичному протесті та вказано, що лідер, харизматичні риси якого стимулюватимуть суспільство

до політичної активності, отримавши владу шляхом протестів та революцій, може перероджуватися в диктатора. Таких прикладів у історії людства достатньо – Фідель Кастро (Куба), Бабрак Кармаль (Афганістан), Жан-Бертран Аристид (Гаїті), Чарльз Тейлор (Ліберія) та ін.

Компаративний аналіз протестної активності в світовій практиці показав, що ключову роль у феномені, що досліджується, віграють лідери та спонсори. Адже ефективна та тривала опозиційна діяльність неможлива без залучення певних фінансових, матеріальних та організаційних ресурсів. Але в даному дисертаційному дослідженні ключова роль належить все ж таки політичному лідеру. Навіть в самих стабільних суспільствах соціально-політична ситуація іноді здатна загостритися до межі. Тоді під впливом лідерів опозиції, незадоволені своїм становищем громадяни здатні на найрадикальніші вчинки, в тому числі, на відкрите протистояння органам правопорядку. В цьому випадку можуть виявитися не дуже ефективними силові або адміністративні практики управління протестами, а на використання компромату проти лідерів опозиції просто не буде часу, тому оптимальним рішенням взаємодія влади з рядовими учасниками і основною масою населення стає оперативне управління.

Визначено, що модель динаміка політичного протесту споріднена з динамікою політичних конфліктів, за виключенням того, що в політичному протесті імпульсом виступає відносна депривація. Зазначено, що кожен протест має технологічний характер, проходить стадії депривації, усвідомлення незадоволеності, активні дії, повне або часткове задоволення протестних вимог, згасання або переключення уваги на інші проблеми. На кожній із стадій відбувається процес управління протестом із застосуванням технологій стимулювання або придушення політичного протесту.

В дисертаційному дослідженні розглянуто три наймасовіші протести в політичній історії сучасної України – Революція на граніті, Помаранчева революція та Революція Гідності. Щодо результативності, то ні одна з них своїх кінцевих цілей не досягала. Слід зазначити, що всі розглянуті протести мали значний вплив на масову свідомість їх учасників. Із розвитком інформаційних технологій цей вплив ставав помітнішим. Особливо простежувався ефект «інформаційної воронки». У всіх трьох протестних акціях можна знайти подібні риси. Наприклад, технологія формування ворога, міф про фашистів, музичний та лозунговий супровід, залучення представників культури. Авангардом Революції на граніті та Революції Гідності було українське студентство.

Таким чином, відзначимо, що всі протестні акції в Україні супроводжувалися як технологіями стимулювання, так і технологіями придушення. В залежності від масовості протесту зростали і типи застосування технологій, які покладалися на такі інструменти як міфи, символи, так і на ЗМІ та соціальні мережі (в останніх протестах). Наймасовішим було застосування соціальних мереж саме в протестних подіях 2013 – 2014 роках.

Отже, з ракурсу всіх отриманих наслідків та проаналізувавши згадані протести, можна чітко визначити, що політичний протест для України, враховуючи її досвід протестної діяльності, є дієвим механізмом впливу на політичний процес. Але, наразі, у суспільній свідомості закріпився ланцюжок «проблема – протест – суспільна увага – дії влади», і ця схема дій для багатьох суб'єктів політики стала нормою. Велика кількість незначних за масовістю протестів дає змогу зробити висновок, що певні політичні сили намагаються використовувати протест, з метою задоволення власних потреб, маскуючи під ними потреби суспільства.

Тому, виконуючи одну із ключових функцій – забезпечення стабільності та безпеки в державі, влада повинна вміти прогнозувати,

попереджати, вчасно реагувати на політичні протести, і в той же час відрізняти серед них дійсні та умовні.

Список використаної літератури

1. Аббаньяно Н. Введение в экзистенциализм / Н. Аббаньяно. – СПб.: Алетейя, 1998 – 505 с.
2. Адорно Т. В. Негативная диалектика / Т. Адорно. – М.: Научный мир, 2003. – 374 с.
3. Алмонд Г. Гражданская культура и стабильность демократии / Г. Алмонд, С. Верба // Политические исследования. – М., 1992. – № 4. – С. 97–105].
4. Ал-Иктисадийа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: http://www.aleqt.com/2010/01/21/article_337097.html.
5. Андерсон Б. Воображаемые сообщества. Размышления об истоках и распространении национализма / Б. Андерсон. – М., 2001. – 288 с.
6. Анохин М. Г., Комаровский В. С. Политика: возможность современных технологий / М. Г. Анохин, В. С. Комаровский. - М.: РАГС, 1998. – 64 с.
7. Андреев В. И. Конфликтология: искусство спора, ведения переговоров и разрешения конфликтов / В. И. Андреев. – Казань, 1992. – 216 с.
8. Аристотель. Политика [пер. с древнегреч. С. А. Жебелева] // Сочинения: в 4-х т. / Аристотель. – М.: Мысль, 1983. – С. 375-644.
9. Анцупов А. Я. Конфликтология [Учебное пособие] / А. Анцупов, А. Шипилов. – СПб.: Питер, 2008. – 496 с.
10. Балибар Э. Раса, нация, класс. Двусмысленные идентичности / Э. Балибар, И. Валлерстайн. – М.: Логос-Альтера, Ессе Ното, 2003. — 272 с.
11. Бауэр О. Национальный вопрос и социал-демократия» // О. Бауэр // Нации и национализм – М., 2002. – 416 с.

12. Бевзенко Л. Помаранчева революция в оптике социосоорганизационного похода / Л. Бевзенко // Культурный контекст соціальної самоорганізації. Збірник наукових праць. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. – С. 122–126.
13. Бекешкіна І. Конфліктологічний підхід до сучасної ситуації в Україні / І. Бекешкіна. – К., 1994. – 154 с.
14. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма / Николай Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
15. Бжезинський З. Великі перетворення / Збігнев Бжезинський // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5 - 15.
16. Блондель Ж. Политическое лидерство. Путь к всеобъемлющему анализу / Ж. Блондель. – М.: Российская академия управления, 1987. – 635 с.
17. Блюм Р. Н. Поиски путей к свободе: проблема революции в немарксистской общественной мысли / Р. Н. Блюм. – Таллинн: Ээсти раамат, 1985.– 240 с.
18. Бляхин Л. Е., Говорухин Г. Э. Революция как «блуждающая» метафора : семантика и прагматика революционного карнавала / Л. Е. Бляхин, Г. Э. Говорухин // Политические исследования. – 2006. - № 5. – С. 58 - 74.
19. Бобіна О. Про витоки теорії революції / О. Бобіна // Сучасна українська політика. - 2008. – Вип. 13. – С. 88 - 93.
20. Бородкин Ф. М., Коряк И. М. Внимание: конфликт! / Ф. М. Бородкин, И. М. Коряк. – Новосибирск, 1984. – 231 с.
21. Вебер М. Избранные произведения / М. Вебер. – М.: Прогресс, 1990. – 808 с.
22. Венесуэлла: граффити революции [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://ghetto.in.ua/article.php?ID=1&AID=141>.

23. Веретенник Г. Розвиток блогів та соціальних мереж в умовах революції в Україні [Електронний ресурс] / Г. Веретенник. – Режим доступу: <http://kgimv.nau.edu.ua/images/Konferentsiya.pdf>
24. Войскунский А. Е. Я говорю, мы говорим...: очерки о человеческом общении. / А. Е. Войскунский. – М., 1990. – 145 с.
25. Воронов А. Г. Информационные технологии: российский и зарубежный опыт / А. Г. Воронов. – М.: Институт государства и права РАН, 2006. – 342 с.
26. Гальчинський А. Помаранчева революція і нова влада / А. Гальчинський. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.
27. Гарашук Є. В. Поняття і сутність культури політичного протесту / Є. В. Гарашук // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. – 2014. – Вип. 15. – С. 90–95.
28. Гарр Т. Р. Почему люди бунтуют / Т. Р. Гарр. – СПб.: Питер, 2005. – 125 с.
29. Геллнер Э. Пришествие национализма / Э. Геллнер // Нации и национализм. – М., 2002. – 416 с.
30. Герасіна Л. Насильство як соціальна деструкція / Л. Герасіна // Вісник ХНУ імені В. Каразіна. – 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: periodicals.karazin.ua/ssms/article/view/4464
31. Герзон М. Лідерство через конфлікт / Марк Герзон [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://biz360.ru/materials/liderstvo-cherez-konflikt/>
32. Гідденс Е. Соціологія / За участі К. Бердсолл: Пер. з англ. Вид. 2-е, повністю перераб. і доп. / Ентоні Гідденс. – М.: Едиториал УРСС. – 632 с.
33. Гидденс Э. Последствия модернити / Э. Гидденс // Новая постиндустриальная волна на Западе : [Антологія] / под ред. В. Л. Иноземцева. — М.: Academia, 1999. — С. 101 – 122.

34. Гінда В. Студентський граніт незалежності / Володимир Гінда [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://zbruc.eu/node/42120>.
35. Глухова А.В. Политические конфликты: основания, типология, динамика / А. В. Глухова. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 277 с.
36. Годин В.В. Информационное обеспечение управленческой деятельностью / В. В. Годин. – М.: Высшая школа, Мастерство, 2002 г. – 240 с.
37. Головаха Е. И. Психология человеческого взаимопонимания / Е. И. Головаха, Н. В. Панина. – Киев, 1989. – 143с.
38. Гоббс Т. Левиафан, или материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М.: Мысль. 1991. – 731 с.
39. Государственный флаг Ливана [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.worldglobe.ru/countries/lebanon/flag>.
40. Грачев Г. В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты / Г. В. Грачев. – М.: Изд-во РАГС, 1998. – 125 с.
41. Гудев П. Механизмы внутреннего урегулирования кризисов в историко-политической практике НАТО / П. Гудев // Международные процессы. – 2005. – Т. 3. – № 1 (7). – С. 73 – 74.
42. Даймонд Л. Прошла ли третья волна демократизации? / Л. Даймонд // Политические исследования. — 1999. — № 1. — С. 11 - 13.
43. Дементьева И. Н. Изучение протестной активности населения в зарубежной и отечественной науке / И. Н. Дементьева // Проблемы развития территории. – 2013. – № 4. – С. 83–94.
44. Демчик П. Ідеологічний фактор в соціальних конфліктах / П. Демчик // Світ безпеки. – 1994. – № 2. – С. 30–31.

45. Дмитриев А. В., Залысин И. Ю. Насилие: социо–политический анализ / А. В. Дмитриев, И. Ю. Залысин. – М.: РОССПЭН, 2000. – 327 с.
46. Дойч М. Разрешение конфликта / М. Дойч // Социально-политический журнал. – 1997. – № 1. – С. 202–212.
47. Доній О. Революція на граніті–втрачений шанс для України / Олесь Доній [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://soli.com.ua/2013/10/17/revolyutsiya-na-hraniti-vtrachenyj-shans-dlya-ukrajiny-oles-donij/#.U3Ox_HaGtxM. – Назва з екрана.
48. Жданов І. Формула помаранчевої перемоги: нотатки несторонніх спостерігачів / І. Жданов [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/POLITICS/formula_pomaranchevoyi_peremogi_notatki_nectoronnih_sposterigachiv.html
49. Жителі Саксонії вийшли на протести проти мігрантів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-abroad/1893262-jiteli-saksoniji-viyshli-na-protesti-proti-migrantiv.html>.
50. Закон України «Про внесення змін в Конституцію України» [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2222-15>
51. Закон України «Про дострокові вибори Верховної Ради України і Президента України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3470-12-Н>.
52. Здравомыслов А. Г. Релятивистская теория нации [Текст] / А. Г. Здравомыслов // Свободная мысль. – 1999. – № 1. – С. 64–78.
53. Здравомыслова Е. А. Социологические подходы к анализу общественных движений / Е. А. Здравомыслова. – М.: Норма: ИНФРА-М, 2006. – 161 с.

54. Зеленко Г. Політичний протест зими 2013–2014 років в Україні: зміст, форми, наслідки / Г. Зеленко // Наукові записки. ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України. – 2015. – Вип. 2(70). – С. 34–55.
55. Каазе М. О политическом действии и не только [Электронный ресурс] / Макс Каазе // Доклад на специальной пленарной сессии Президента МАПН на XX Всемирном конгрессе Международной ассоциации политической науки «Работает ли демократия?», 13 июля 2006 г. (Фукуока, Япония); [Перевод с англ. Л. В. Сморгунова]. – Режим доступа: <http://www.politex.info/content/view/308/30/>.
56. Кабанес О., Насс Л. Революционный невроз / Огюстен Кабанес, Леонард Насс. – М.: Ин-т психологии, Изд-во КСП, 1998. – 276 с.
57. Кавтарадзе А. Г. Военные специалисты на службе Республики Советов [Электронный ресурс] // Электронная библиотека книг Knigka.ru: [сайт] / А. Кавтарадзе. – Режим доступа: <http://www.knigka.info/2007/12/14/print:page,1,voennye-specialisty-na-sluzhbe.html>.
58. Камю А. Бунтующий человек / А. Камю // Философия. Политика. Искусство. – М.: Политиздат, 1990. – С. 101-138
59. Кара-Мурза С. Г. Революции на экспорт / С. Г. Кара-Мурза, А. А. Александров, М. А. Мурашкин, С. А. Телегин. – М.: Изд-во Алгоритм, Изд-во Эксмо, 2006. – 528 с.
60. Кара-Мурза С. Г. На пороге «оранжевой» революции / С. Г. Кара-Мурза, А. А. Александров, М. А. Мурашкин, С. А. Телегин. – М.: Изд-во Алгоритм, 2005. – 306 с.
61. Карасьов В. Помаранчева революція. Міфи та антиміфи [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.zhitomir.info/news_74128.html.

62. Касович А. А. Музыка и политический протест в СССР и России / А. А. Касович // Эволюция общественных отношений в процессе российской модернизации: социетальный и региональный аспекты. – Пенза: ПГУ, 2012. – 131 с.
63. Касович А. Научный концепт «управление политическим протестом» / А. Касович // Известия Саратовского университета. Новая серия. Серия: Социология. Политология. – 2013. – № 4. – С. 110–113.
64. Касьянов Г. В. Украина 1991–2007: очерки новейшей истории [Текст] / Г. В. Касьянов. – К.: Нашчас, 2008. – 480 с.
65. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; [пер. с англ. под науч. ред. О. И. Шкаратана] Гос. ун-т. Высш. шк. экономики. – М. 2000. – 606 с.
66. Квітка В. Результати-2015: розвінчання підзабутих міфів Революції Гідності / Віталій Квітка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/opinion/kvitkacolumn/rezultati-2015-rozvnchannya-pdzabutih-mfv-revolyuuc-gdnost--675100.html>
67. Клеман К., Мирясова О., Демидов А. От обывателей к активистам. Зарождающиеся социальные движения в современной России / К. Клеман, О. Мирясова, А. Демидов. – М.: Три квадрата, 2010. – 668 с.
68. Климов И. А. Респонсивность власти как баланс суверенитета и социальной поддержки / И А. Климов // Социологический журнал. – 2006. – № 3-4. – С. 69-88.
69. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Л. А. Козер // Американская социологическая мысль. – М., 1996. – 556 с.
70. Козырев Г. И. Введение в конфликтологию: Учебное пособие / Г. И. Козырев. – М., 2000. – 176 с.

71. Козырев Г. И. Социальный конфликт в меняющемся мире / Г. И. Козырев // Социально-гуманитарные знания. – 1999. – № 1. – С. 103–121.
72. Кокшаров Н. В. Причины и факторы межнациональных конфликтов / Н. В. Кокшаров. – М., 2001. – 123 с.
73. Король В. Міграція як чинник політичних трансформацій Європи / В. Король [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://iac.org.ua/migratsiya-yak-chinnik-politichnih-transformatsiy-uevropi/>.
74. Костюшев В. Социальный протест как предмет академических исследований: социологическое понимание / В. Костюшев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cogita.ru/kolonki/kolonki/vladimir-kostyushev/socialnyi-protest-kak-predmet-akademicheskikh-issledovaniy-sociologicheskoe-ponimanie>.
75. Кравець Г. В. Революція як механізм зміни вектору політичного процесу: Автореферат дис. ... канд. політ. наук: Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2013. – 19 с.
76. Кравець Г. В. «Кольорові революції» та їх місце в політичному процесі сучасних держав / Г. В. Кравець // Науковий вісник. – 2011. - № 5 (130). – С. 182 - 191.
77. Кравець Г. В. Категорія «революція» в політичній теорії / Г. В. Кравець // Науковий вісник. – 2010. - № 18 (119). – С. 160 - 168.
78. Краснов Б. И. Теория власти и властных отношений / Б. И. Краснов // Социально-политический журнал. – 1994. - № 6. – С. 45 – 56.

79. Краснопоров О. Реквієм за помаранчевою мрією / Олексій Краснопоров [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.pravda.com.ua/columns/2011/11/22/6772766/view_print/
80. Кремень Т. В. Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі: монографія / Т. В. Кремень. – К.: Грамота, 2013. – 256 с.
81. Ксенофонтowa И. В. Роль Інтернета в розвитку протестного руху / И. В. Ксенофонтowa // II Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – 2012. – № 3 (109). – С. 114–116.
82. Кузьменко А. М. «Кольорові революції» як соціально-політичне явище кінця ХХ - поч. ХХІ століття і технологія зовнішньої інформаційно-психологічної агресії іноземних спецслужб: міжнародно-правові та безпекознавчі аспекти : [Матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції] (28 квітня 2011 р.) / КУП НАН України [редкол. Ю. С. Шемшученко, Ю. Л. Бошицький, О. В. Чернецька та ін.]. – К. : Вид-во Європ-го ун-ту, 2011. – С. 221 – 231.
83. Кульчар К. Политический конфликт / П. Кульчар // Политология вчера и сегодня. – 1991. – Вип. 3. – С. 162–180.
84. Кульчицький С. Помаранчева революція: між минулим і майбутнім / С. Кульчицький [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/pomarancheva-revoljucziya-mizh-minulim-i-majbutnim.htm>
85. Куцова О. М. Стратегії формування іміджу політичного лідера: регіональний вимір: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / О. М. Куцова. – Одеса, 2011. – 18 с.
86. Кучерова Ю. Особенности протестных движений выходцев из иммигрантской среды в современной Франции / Ю. Кучерова

// Известия Алтайского государственного университета. – 2013. – № 4. – С. 281–284.

87. Кэмерон требует выселять погромщиков из госквартир // Русская служба BBC. 11.08.2011 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: http://www.bbc.co.uk/russian/uk/2011/08/110811_uk_riots_parliament.shtml.
88. Лебедева М. М. Политическое урегулирование конфликтов / М. Лебедева – М., 1999. – 271 с.
89. Лебон Г. Психология народов и масс / Г. Лебон. — М.: Академический проект, 2011. — 238 с.
90. Лорд Актон. Принцип национального самоопределения / Актон Лорд // Нации и национализм – М., 2002. – 416 с.
91. Левин К. Разрешение социальных конфликтов / К. Левин. – СПб.: Речь, 2000. – 408 с.
92. Ленин В. И. Государство и революция / В. И. Ленин. Пол. собр. соч. – 5-е изд. – Т. 33. – М.: Изд-во политической литературы, 1974. – С. 1–120.
93. Май А. В. Модели господствующей идеологии / А. В. Май. – М.: [б. и.], 1997. – 383 с.
94. Манойло А. Цветные революции и технологии демонтажа политических режимов / А. Манойло [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://e-notabene.ru/wi/article_12614.html
95. Марков С. «Оранжевая» революция – пример революции глобального сообщества XXI века, революции неправительственных организаций // Оранжевая» революция. Версии, хроника, документы. – К.: Оптима, 2005. – С. 52–75

96. Махмудов Н. Социальные сети и их роль в конфликтах / Н. Махмудов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL: <http://www.1news.az/analytics>
97. Мейтус В., Мейтус В. Массы, движения, революции / Владимир Мейтус, Виктор Мейтус. – К.: Ника-Центр, 2008. – 504 с.
98. Мельникова Н. Метод аналізу політичних міфологічних оповідей / Н. Мельникова // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010. – № 5. – С. 167–172.
99. Милбрайт У. Типология политического участия, политический протест, абсентеизм [Электронный ресурс] / У. Милбрайт // Учебно-методический проект «Хрестоматия по культурологии». – Режим доступа: <http://kulturoznanie.ru/politologyabsenteizm>.
100. Мацієвський Ю. Помаранчева революція крізь призму транзитології / Юрій Мацієвський // «І». – 2005. – № 40. – С. 29 - 39.
101. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация / Е. Мачкув // Полис. – 2000. – № 4. – С. 38 - 59.
102. Мегатренды мирового развития / [Под ред. М. В. Ильина, В. Л. Иноземцева]. – М.: Экономика, 2001. – 295 с.
103. Мокшанцев Р. И. Психология переговоров / Р. И. Мошканцов. – М.-Новосибирск, 2002.- 258с.
104. Моль А. Социодинамика культуры / А. Моль / Пер. с фр. / Предисл. Б. В. Бирюкова. Изд. 3-е. — М.: Издательство ЛКИ, 2008. — 416 с.
105. Мураховська-Картунова О. Етнополітичні протести та повстання в контексті західнополітичної конфліктології / О. Мураховська-Картунова // Політичний менеджмент. – 2009. – № 2. – С. 88–98.

106. Нерубашенко І. А. Глобальне громадянське суспільство: шляхи формування та перспективи розвитку: Автореферат дис. ... канд. політ. наук; Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2015. – 19 с.
107. Нерсесянц В. С. История политических и правовых учений / С. Нерсесянц. – 4-е изд., перераб. и доп. – М.: Норма, 2004. – 944 с.
108. Нисневич Ю. А. Коррупция как фактор современной политики / Ю. А. Нисневич // Власть и политика: институциональные вызовы XXI века. Политическая наука: Ежегодник 2012 / Под общ. ред. А. Соловьева. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. – С. 327-346.
109. Нисневич Ю. А. Информация и власть / Ю. А. Нисневич. – М.: Мысль, 2000. – 275 с.
110. Ольшанский Д. В. Политическая психология / Д. В. Ольшанский. – М., 2001. – 294 с.
111. Обама оголосив про причини етнічних заворушень в Балтіморі. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://ukr.segodnya.ua/world/obama-obyavil-o-prichinah-besporyadkov-v-baltimore-613155.html>
112. Перрі Р. Американские СМИ: США манипулируют общественным сознанием / Роберт Перрі [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://www.pravda.ru/news/world/northamerica/usacanada/29-12-2014/1241999-usa-0/>
113. Поздняков С. В. Политический протест: Автореферат дис. ... канд. полит. наук: Специальность 23.00.02 – Политические институты / С. В. Поздняков. – Ростов-на-Дону, 2002. – 26 с.

114. Пойченко А. М., Ребкало В. А., Хворостяний О. І. Конфлікт у політичному житті сучасної України: теорія і технологія розв'язання / А. М. Пойченко, В. А. Ребкало, О. І. Хворостяний. – К.: Вид-во УАДУ, 1997. – 96 с.
115. Політична енциклопедія / Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2012. – 808 с.
116. Политическая социология / Отв. ред. В. Семигин. – М.: Мысль, 2000. – 321 с.
117. Пономарёва Е. Секреты цветных революций / Е. Пономарева // Свободная мысль [Електронний ресурс]. Режим доступа: URL: <http://svom.info/entry/208sekretycvetnyhrevolyucij>.
118. Пономарева Е. Технология цветных революций / Е. Пономарева // Свободная мысль [Електронний ресурс]. Режим доступа. <http://rossiyanavsegda.ru/read/540/>.
119. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про розгляд вимог студентів, які проводять голодування в м. Києві з 2 жовтня 1990 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/402-12>.
120. Постанова Верховної Ради України «Про проведення всеукраїнського референдуму щодо довір'я (недовір'я) Президенту, Верховній Раді України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3283-12>.
121. Г. Почепцов. Сучасна міфологія: хто і як її використовує / Г. Почепцов [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/suchasna_mifologiya_khto_i_yak_ii_vikoristovue/
122. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации / Г. Г. Почепцов. –К.: «Ваклер», 2001. – 656 с.

123. Почепцов Г. Г. Имиджелогия / Г. Г. Почепцов. - М.: Рефл-бук, 2000 – 768 с.
124. Примаков Е. Исход противоборства между умеренными исламистами и радикалами повлияет на будущее не только Ближнего Востока, но и всего остального мира / Е. Примаков [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.rg.ru/2012/08/08/vostok.html>
125. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: загальні тенденції, регіональні особливості: аналіт. доп. / В. М. Яблонський (кер. авт. кол.) та ін. – К.: НІСД, 2014. – 78 с.
126. Протест проти переселення в Яготин мігрантів із Сирії [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.azov.press/ukr/protest-proti-pereselennya-v-yagotin-migrantiv-iz-sirii>
127. Прохвятилов В., Беляков Н. NEW MEDIA и Арабская весна / В. Прохвятилов, Н. Беляева [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL:<http://33pifagor.livejournal.com/27881.html>.
128. Реестр запрещенных экстремистских символов [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://izvestia.ru/news/550003>
129. Розов. Н. С. Конфликты в геополитике и ценностный подход к переговорам / Н. С. Розов // Международная жизнь. – 1993. – № 9. – С. 18 – 23.
130. Ростецька С. І. Управління політичним конфліктом: теоретичні спекти та українська пострадянська дійсність: дис. ... канд. політ. наук; Спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси / С. І. Ростецька. – Одеса, 2006. – 254 с.
131. Ростецька С.І. Теоретичні підходи до поняття та змісту управління політичним конфліктом /С. І. Ростецька // Актуальні проблеми політики : [зб.наук.праць / голов. ред. Ківалов С. В. ; відп. за вип. Кормич Л. І.]. – Одеса :

«Фенікс», 2010. – Вип. 40. – С. 410-418.

132. Ростецька С.І. Стабільність / нестабільність політичної системи як показник динаміки політичних конфліктів / С.І. Ростецька, // Наукові праці : науково-методичний журнал. – Вип. 163. Т. 175. Політологія. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2011. – С. 68–72.
133. Ростецька С.І. Психологічно аспекти політичних переговорів/ С.І. Ростецька, // Перспективи. Соціально-політичний журнал. – 2012. – № 1(51). – С. 130 –135.
134. Ростецька С.І. Типологія переговорів в політичній сфері/ С.І. Ростецька // Політологічні записки : зб. наук. праць. Вип. 1 (5). – Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2012. – С. 220–228.
135. Ростецька С.І. Основні механізми громадського контролю / С.І. Ростецька // Перспективи. Соціально-політичний журнал. Серія : філософія, політологія, соціологія. ДЗ ПДПУ імені К.Д. Ушинського. – 2014. – № 4(62). – С. 115–121.
136. Ростецька С.І. Механізми досягнення політичної згоди /С. І. Ростецька// «Прикарпатський вісник НТШ. Думка». – 2015. – Вип.3. – С. 123–129.
137. Ротар Н. Ю. Політична участь громадян України у системних трансформаціях перехідного періоду [монографія] / Н. Ю. Ротар. – Чернівці: Рута, 2007. – 472 с.

138. Ротар Н. Ю. Участь громадян України у циклічних політичних процесах трансформаційного періоду : автореф. дис. ... д-ра. політ. наук. : 23.00.02 / Наталія Юрїївна Ротар. – Чернівці, 2007. – 39 с.
139. Ротар Н. Перспективи політичної участі громадян України в контексті європейського досвіду е-демократії / Н. Ротар // Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Вип. 32.– К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2006. – С. 484-492.
140. Ротар Н. Етнонаціональні чинники політичної участі громадян України / Н.Ротар // Наукові записки. Курасівські читання-2005.– К.: ІПіЕНД, 2006. – Сер. «Політологія та етнологія». – Вип. 30. – С. 350-359.
141. Ротар Н. Етнонаціональні фактори політичної участі негромадян у трансформаційних процесах на пострадянському просторі / Н.Ротар // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Т. III.– Чернівці: Рута, – 2005. – С. 113–125.
142. Ротар Н. Політична участь громадян України в умовах е-демократизації // Політичний менеджмент / Н.Ротар – 2006. – № 2. – С. 78-92.
143. Саваневський М. Євромайдан: українська цифрова революція та останній шанс аналоговим політикам стати цифровими / М. Саваневський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://watcher.com.ua/2013/11/29/evromaydan-ukrayinska-tsyfrova-revoluyutsiya-ta-ostanniy-shans-analohovym-politykam-staty-tsyfrovomu>.
144. Сафронов В. В. Потенциал протеста и демократическая перспектива / В. В. Сафронов // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 4. – С. 116–130.

145. Свистович М. Революція на граніті: Ми були циніками, які загинули б заради ідеї / Михайло Свистович [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soli.com.ua/2013/10/07/revolyutsiyu-na-hraniti-my-buly-tsynikamy-yaki-zahynuly-b-zarady-ideji-myhajlo-svystovych/#.U3OyCnaGtxM>. – Назва з екрану. 98. Слюсаревський М. М. Криза влади, її відображення у масовій свідомості та завдання політичної психології / М. М. Слюсаревський // Ілюзії та колізії. Зб. нарисів та статей (124 с.) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://politicon.iatp.org.ua/Library/books.html>)
146. Смелзер Н. Теорія колективного поведіння [Текст] / Н. Смелзер. – М.: Фенікс, 1994. – 688 с.
147. Сорокин П. А. Соціологія революції / Пилирм Александрович Сорокин. – М.: «Територія майбутнього»; Росспэн, 2005. – 768 с.
148. Сталин І. В. Ітоги першої п'ятилітки. Доклад на об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК ВКП (б) від 07.01.1933 [Електронний ресурс] // Бібліотека Михайла Грачева: [сайт] / І. В. Сталин – Режим доступу: <http://grachev62.narod.ru>
149. Стенограма пленарного засідання 16 січня 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/5145.html>).
150. Степаненко В. Українське громадянське суспільство. «Помаранчева» стадія становлення / В. Степаненко // Віче. – 2005. – № 2. – С. 49–55.
151. Столяров А. Роль віртуального протесту в системі протестної громадської комунікації // Среднерусский вестник общественных наук. – 2016. – № 3. – С. 77–84.

152. Такер Р. Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачева / Р. Такер // США: экономика, политика, идеология. 1990. – № 1–3.
153. Телешун С. Поверхи і підвалини конфліктів / С. Телешун // Віче. – 1996. – № 3. – С. 117–124.
154. Токвиль А. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль ; [пер. с фр. В. Т. Олейника и др.]. – М. : Весь мир, 2000. – 559 с.
155. Травлос Т. С. Основні політологічні теорії дослідження феномену «революція»/Т. С. Травлос // Актуальні проблеми політики. – 2015 – Вип. 55 – С. 146–154
156. Травлос Т. С. Політичний протест як форма громадської участі »/Т. С. Травлос // Перспективи: Соціально-політичний журнал. – 2015. – № 4 (66). – С. 131–137.
157. Тэрнер В. Символ и ритуал / В. Тэрнер. – М.: Наука, 1983. – 277 с.
158. Указ Президента України «Про прийняття обов'язків Верховного Головнокомандувача Збройних Сил України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://president.gov.ua/documents/16525.html>
159. Ушкин С. Г. На пути к лучшему обществу, или почему люди становятся активистами? / С. Г. Ушкин // Мониторинг общественного мнения: Экономические и социальные перемены. – 2016. – № 3. – С. 33–47.
160. Файзуллин Ф. С., Файзуллин Т. Ф. Этнический фактор и противоречия в реализации его потенциала в обществе / Фаниль Саитович Файзуллин, Тагир Фанилевич Файзуллин // Проблемы развития территории. – 2014. – № 6. – С. 176–182.

161. Федеральный список экстремистских материалов [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://minjust.ru/extremist-materials>.
162. Фліс І. М. Основні принципи формування політичної активності студентської молоді / І. М. Фліс // Гілея [науковий вісник]: Збірник наукових праць. – К., – 2008. – Вип 13. – С. 208-216.
163. Фрейд З. Психоаналитические этюды / З. Фрейд. – Мн.: ООО «Попурри», 1996.
164. Хома Н. М. Візуалізація як характеристика постмодерної політичної дії / Н. М. Хома // Гілея. – 2014. – Вип. 89. – С. 405–408.
165. Хома Н. М. Політичний перформанс як постмодерна форма соціального протесту / Н. М. Хома // Вісник НТУУ «КПІ». Серія: Політологія. Соціологія. Право. – 2014. – № 1 (21).–С. 18–23.
166. Хома Н. Роль соціальних мереж у координації протестних акцій [Текст] / Н. Хома // Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 / Відп. ред. О. В. Бабкіна. – К.: Видавництво Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 15. – С. 67–69.
167. Хасан Б. И. Психология конфликта и переговоры / Б. И. Хасан, П. А. Сергоманов. – М.: Издательство: Академия, 2007. – 192 с.
168. Хелд Д., Глобальные трансформации: Политика, экономика и культура / Д. Хелд, Д. Гольдблатт Д., Э. Макгрю. – М.: Практикс, 2004. – 575 с.
169. Хомский Н. Десять способов манипулирования людьми с помощью СМИ / Ноам Хомский [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://inosmi.ru/world/20110517/169481135.html>

170. Хордин Г. В. Переговорные процессы и их влияние на итоги переговоров / Г. В. Хордин. – М., 2005. – 278 с.
171. Хрох М. От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе / М. Хрох // Нации и национализм. – М., 2002. – 416 с.
172. Хохлышева О. О. Мирное разрешение споров и ситуаций в условия взаимозависимости / О. О. Хохлышева // Вестник Московского университета. Сер. 18: Социология и политология. – 2004. – № 2. – С. 80–97.
173. Хоффер Э. Истинно верующий / Э. Хоффер. – Мн.: ЕГУ, 2001 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://unotices.com/book.php>
174. Чень Ди. Социальные сети и их влияние на события в арабских странах в 2010–2013 годах // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 9: Филология. Востоковедение. Журналистика. – 2013. – С. 189–194.
175. Червак Б. Випробовування революцією / Б. Червак [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://odesa.in.ua/content/view/138/2/>
176. Чорнокондратенко М. Феномен Євромайдану у медіа [Электронный ресурс] / М. Чорнокондратенко. – Режим доступа: <http://ua.ejo-online.eu/1583/сфери-висвітлення/медіа-журналістика/феномен-євромайдану-у-медіа>.
177. Чумиков А. Н. Политическое манипулирование. Политическая энциклопедия: в 2 т. / А. Н. Чумиков. – М., 1999. – Т. 1. – 656 с.
178. Чуприна Л. Соціальні мережі як інструмент реалізації громадських ініціатив / Чуприна Л. [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id

=1085:sotsialni-merezhi-yak-instrument-realizatsiji-gromadskikh-initsiativ&catid=127&Itemid=460)

179. Шведюк С. Помаранчева революція і українсько-польські відносини / С. Шведюк // Форум – 2005. – № 1. – С. 82–92.
180. Шестопал Е.Б. Личность и политика: Критический очерк современных западных концепций политической социализации / Е. Б. Шестопал. – М. : Мысль, – 1988. – 294 с.
181. Шубарт В. Европа и душа Востока / В. Шубарт. – М.: Эксмо, 2003, с. 247.
182. Щербатый Ю. Искусство обмана / Ю. Щербатый. – М.: ЭКСМО-Пресс, 1998. – 132 с.
183. Эйзенштадт Ш. Революция и преобразование обществ. Сравнительное изучение цивилизаций / Ш. Эйзенштадт. – М., 1999. – 416 с.
184. Энгельс Ф. Положение рабочего класса в Англии // К. Маркс, Ф. Энгельс. Соч. в 50-ти томах. – 2-е изд., 1955–1974. – Т. 2. – С. 37–95.
126. Юзбекова И., Дорохов Р. Гонконг протестует через FireChat / И. Юзбекова, Р. Дорохов [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://rbcdaily.ru/society/562949992508296>.
185. Як відрізнити фейк від справжньої новини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://maximum.fm/yak-vidrizniti-fejk-vid-spravzhnoyi-novini-10-porad_n107544
186. Adams James. The Epic of America / James Adams. - New York: Blue Ribbon Books, 1931. – 433 p.
187. Adams James. The Next World War: Computers are the Weapons and the Front line is Everywhere / James Adams. – VA: Simon & Schuster, 1998. – 368 p.

188. Bildt J. Revolutionary Graffiti in Egypt: Resistance and Commemoration / J. Bildt [Электронный ресурс] // Telaviv notes. – 2013. – № 24. – vol. 7. – Режим доступа: http://www.dayan.org/sites/default/files/Joyce_TA_NOTES_Egypt_Graffiti.pdf
189. Cameron D. David Cameron's statement on disorder in England / D. Cameron // Conservatives. – 11.08.2011 [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL:http://www.conservatives.com/News/Speeches/2011/08/David_Camersons_statement_on_disorder_in_England.aspx].
190. Chomsky N. World Orders: Old and New/ Noam Chomsky. - New York: Columbia University Press, 1996 - 210 p.
191. Coleman Kenneth M. The Political Mythology of the Monroe Doctrine: Reflections on the Social Psychology of Hegemony/ Kenneth M. Coleman. - Wetview Press, Boulder, Co, 1981. – p. 162.
192. Decker J. L. Made in America. Self-Styled Success from Horatio Alger to Oprah Winfrey / Jeffrey Louis Decker. – University of Minnesota Press, 1999. – 200 p.
193. Denning D. Information Warfare and Security / Dorothy Denning. – MD: Addison-Wesley, 1999. – 552 p.
194. Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs. – New York, 1957. – 182 p.
195. Fraser M. Weapons of Mass Distraction: Soft Power and American Empire/ Matthew Fraser. – NC: Thomas Dunne Books, 2005. – 288 p.
196. Eisinger P. The Conditions of Protest Behavior in American Cities / Peter K. Eisinger // The American Political Science Review. – 1973. – Vol. 67. – No. 1. P. 11–28.
197. Fischer R. Brown S. Getting Together: Building a Relationship That Gets to Yes. / R. Fischer, S. Brown - Boston, 1988. - P. 40-46.

198. Fisher M. H. British Expansion in North India: The Role of the Resident in Awadh/ M. H Fisher // *Indian Economic & Social History Review*. - 1981. - Vol. 18. – No 1. – P. 87 -92.
199. Fuare G., Rubin J. (eds.). *Culture and Negotiation* / G. Fuare, J. Rubin - L: Sage, 1995. - P. 32-45.
200. Etzioni A. *The active society* / A. Etzioni. – New York: Free Press, 1968. – 112 p.
201. Halliday J. David Cameron considers banning suspected rioters from social media / J. David Halliday // *The Guardian*. – 11.08.2011 [Электронный ресурс]. Режим доступа: URL: <http://www.guardian.co.uk/media/2011/aug/11/david-cameron-rioters-social-media>
202. Flash mob // *Oxford Dictionaries* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/flash-mob?q=flash+mob>.
203. Gurr T. R., Lichbach M. I. Forecasting Internal Conflict: A Competitive Evaluation of Empirical Theories / T. R. Gurr, M. I. Lichbach // *Comparative Political Studies*. – April, 1986. – V. 19. – № 1. – P. 3–39.
204. Marsh A. *Protest and Political Consciousness* / A. Marsh. – London: Sage, 1977.
205. McLuhan M. *The medium is the message* / Marshall McLuhan. – Gingko Press, 2005. – 160 p.
206. Meyer D. S. *Protest and Political Opportunities* / David S. Meyer // *Annual Reviews* [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.annualreviews.org/.../annurev.soc.30.012703.110545
207. Milbrath L. W. *Political Participation* / L. W. Milbrath. – Chicago: Rand McNally, 1965. – 128 p.
208. Nevaer L. *Protest graffiti* / L. Nevaer. – Mexico: Oaxaca. University of Michigan, 2009. – 160 p.

209. Nye Joseph S. Jr. Soft Power: The Means to Success in World Politics / Joseph S. Jr. Nye. – New York: Public Affairs Group, 2004. – 192 p.
210. Nye Joseph S. Soft Power. The Means to success in world politics/ Joseph S. Nye. - N.Y.: Public Affairs, 2004. – 397 p.
211. Oberschall A. The decline of the 1960s social movements / A. Oberschall // Research in Social Movements, Conflict and Change. – 1978. – Vol. 1. – P. 21–29.
212. Palmer M. Breaking the Real Axis of Evil: How to Oust the World's Last Dictators by 2025/ M. Palmer. - Rowman & Littlefield Publishers, Inc., 2003. – 320 p.
213. Sharp P. Talking with Americans[Электронный ресурс] / P. Sharp. – Режим доступа: <http://www.diplomacy.edu/Conferences/LD1/doc/Sharp.htm>
214. Snyder J., Ballentine K. Nationalism and the marketplace of ideas / J. Snyder, K. Ballentine // International Security, 1996. - № 21 (2). – P. 34 – 38.
215. Tilly Ch. From Mobilization to Revolution / Ch. Tilly. – N.Y.: Random House 1978. – 289 p.
216. Ventre D. Information Warfare/ Daniel Ventre. - Wiley – ISTE, 2009. – 320 p.
217. Waltz E. Information Warfare Principles and Operations / Edward Waltz. - Artech House, 1998. – 398 p.
218. Yukl G. Leadership in Organizations / G. Yukl. – N.J., 1989. – P. 62-67.
219. Zartman I.W, Berman M.R. The Practical Negotiator / I. W Zartman, M. R. Berman - New Haven: Yale University Press, 1982. – 316 p.
220. Zartman I.W. Negotiations as a Joint Devison-Making Process / I. W Zartman // The Negotiation Process, 1978. – 181 p.

221. Tishkov V. Ethnic Conflicts in the Context of Social Science Theories / V. Tishkov // Ethnicity and Power in the Contemporary World. // United Nations University Press. – Tokyo, New York, Paris, 1996. – P. 52-68.
222. Von Eschen D., Kirk J., Pinard M. The Organizational Substructure of Disorderly Politics // Social Forces. – June 1971. – V. 49. – № 4. – P. 529–544.
223. Yungerr A. Rol' sotsial'nykh setey v organizatsii «arabskoj vesni» // [The role of social networks in organizing the «Arab Spring» / A. Yungerr [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.memoid.ru/node/Rol_socialnyh_setej_v_organizatsii_arabskoj_vesny].
224. Walsh N. P. Pink revolution rumbles on in blood and fury / N. P. Walsh // The Guardian. The Observer. – 2005. – 27 March [Электронный ресурс]. – Режим доступа: URL:<http://www.theguardian.com/world/2005/mar/27/nickpatonwalsh.theobserver>.